
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΔΙΑΔΟΣΗΣ
ΙΠΠΟΚΡΑΤΕΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

---

*Ταξιδεύοντας με τον Ιπποκράτη
ανάδραση των ιωδιδικού και ιωδισομικού
γίνεσθαι της ειδοχής του*

Τόμος 4^{ος}

Επιμέλεια:

Αθ. Διαμαντόπουλος
Σμ. Προβατοπούλου
Π.Ν. Ζηρογιάννης

Διεθνές Ιπποκράτειο Ίδρυμα Κω
Μάϊος 2009

**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ**

Πρόεδρος: **Π.Ν. Ζηρογιάννης**

Αντιπρόεδρος Α': **Δ. Σκάρλος**

Β': **Γ. Πετρίκκος**

Γ. Γραμματέας: **Σιμ. Προβατοπούλου**

Ειδ. Γραμματέας: **Ε.Δ. Βογιατζάκης**

Ταμίας: **Μ. Σιούτη**

Έφορος Δημ. Σχέσεων: **Δ. Παπαντωνάτος**

Μέλη: **Αθ. Διαμαντόπουλος
Ι. Κοσμίδης**

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ

- Αθ. Διαμαντόπουλος** Διευθυντής Νεφρολογικής Κλινικής Νοσοκομείου
“Άγιος Ανδρέας” Πατρών,
Προ - Πρόεδρος Διεθνούς Εταιρείας Ιστορίας της Ιατρικής
- Π.Ν. Ζηρογιάννης** Νεφρολόγος, Διευθυντής, Νεφρολογικό Τμήμα,
Πολυκλινική Λαμία
- Δ. Λυπουρλής** Ομότιμος Καθηγητής Φιλολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης
- Θ.Δ. Μουντοκαλάκης** Ομότιμος Καθηγητής Παθολογίας Ιατρικής Σχολής Αθηνών
- Σ. Προβατοπούλου** Ιατρός

Το βιβλίο τυπώθηκε με την ευγενική χορηγία
της Φαρμακευτικής Εταιρείας

Baxter

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	7
ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ	
ΤΑΞΙΔΕΥΟΝΤΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ	
Από τη δράση του Ιπποκράτη στην Ελλάδα	9
<i>Δ. Λυπουρλής</i>	
Από τη δράση του Ιπποκράτη στην Αίγυπτο	14
<i>Π.Ν. Ζηρογιάννης, Σιμ. Προβατοπούλου</i>	
Από τη δράση του Ιπποκράτη στη Μικρά Ασία	46
<i>Θ.Δ. Μουντοκαλάκης</i>	
Από τη δράση του Ιπποκράτη στη Σκυθία	56
<i>Αθ. Διαμαντόπουλος</i>	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιδέα να ταξιδεύσεις με τον Ιπποκράτη και να ζήσεις τις εμπειρίες του, να περιγράψεις το πολιτικό και πολιτισμικό γίνεσθαι των χωρών από τις οποίες υποστηρίζεται ότι πέρασε και άσκησε την Ιατρική αποτελεί μια πρόκληση, η οποία έγινε δεκτή με ενθουσιασμό. Δύο είναι οι λόγοι αυτής της ευφορίας. Ο πρώτος αναφέρεται στην αλλαγή που επέρχεται στις εκδηλώσεις της Εταιρείας Διάδοσης του Ιπποκρατείου Πνεύματος (ΕΔΙΠ) και ο δεύτερος σχετίζεται με την πληρέστερη ενημέρωση που επιτυγχάνεται μετά την αναδίφηση της ιατρικής πρακτικής την εποχή του Ιπποκράτη στις διάφορες χώρες.

Σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες και την κριτική ανάλυση των δεδομένων για τον Ιπποκράτη, πολλά στοιχεία φαίνεται ότι εκφράζουν αναφορές προσαρμοσμένες, σε άλλοτε άλλο βαθμό, σε προσωπικές θέσεις. Την παρουσίαση των διαφορετικών απόψεων αλλά και την ανάλυση του έργου του Ιπποκράτη όπως μας παραδίδεται από τα κείμενά του ή την παράδοση, ανέλαβαν οι συγγραφείς αυτού του τόμου. Με αλφαβητική σειρά, είναι: Διαμαντόπουλος Αθανάσιος, με θέμα: Ο Ιπποκράτης στη Σκυθία, Ζηρογιάννης Πάνος και Προβατοπούλου Σιμέλλα, με θέμα: Ο Ιπποκράτης στην Αίγυπτο, Λυπουρλής Δημήτριος με θέμα: Ο Ιπποκράτης στην Ελλάδα και Μουντοκαλάκης Θεόδωρος, με θέμα: Ο Ιπποκράτης στη Μικρά Ασία και Περσία.

Θέλουμε να ευχαριστήσουμε τον Καθηγητή κ. Στέφανο Γερούλανο που αναθέτοντας στην ΕΔΙΠ τη διοργάνωση Στρογγύλης Τράπεζας με θέμα «*Ταξιδεύοντας με τον Ιπποκράτη: Ανάλυση του πολιτικού και πολιτισμικού γίνεσθαι της εποχής του*» στα πλαίσια της Δεύτερης Αμφικτιονίας της Κω, κατέστησε δυνατή αυτή την έκδοση.

Κως, Μάιος 2009

Αθ. Διαμαντόπουλος

Σιμ. Προβατοπούλου

Π.Ν. Ζηρογιάννης

Από τη δράση του Ιπποκράτη στην Ελλάδα

Δ. Λυπουρλής

Πρώτα μερικές εισαγωγικές πληροφορίες:

Βιογραφικές πληροφορίες για τον Ιπποκράτη έχουμε

- α) στο άρθρο «*Ιπποκράτης*» στη Σούδα, το βυζαντινό «εγκυκλοπαιδικό» λεξικό του 10^{ου} αιώνα, που είναι γνωστό και ως «*Λεξικό του Σουΐδα*»,
- β) στις Χιλιάδες (VII 944-989) του Ιωάννη Τζέτζη, βυζαντινού λογίου του 12^{ου} αιώνα,
- γ) σε έναν λατινικά γραμμένο Βίο που μας σώθηκε σε ένα χειρόγραφο του Λατίνου γραμματικού Πρισκιανού, το οποίο φυλάσσεται στις Βρυξέλλες,
- δ) σε μια βιογραφία (*Ιπποκράτους γένος και βίος*) που βασίσθηκε σε έναν Βίο που είχε γράψει στον 2^ο αι. μ.Χ. ο Εφέσιος γυναικολόγος Σωρανός,
- ε) «Βιογραφικές» πληροφορίες μπορεί ενδεχομένως να ανιχνευθούν και στο αρχαίο «μυθιστόρημα», θα το λέγαμε, που αποτελείται από μια σειρά επιστολών τις οποίες ανταλλάσσουν μεταξύ τους διάφορα πρόσωπα -ένα από αυτά, το κεντρικότερο φυσικά, ο ίδιος ο Ιπποκράτης.

Οι πληροφορίες που μας μεταδίδουν αυτές οι πολύ μεταγενέστερες από τον ίδιο τον Ιπποκράτη βιογραφίες του είναι πιο πολύ πληροφορίες για ένα πρόσωπο που έχει πλέον περάσει στη σφαίρα του θρύλου -με ό,τι το πράγμα αυτό συνεπάγεται. Δεν αποκομίζουμε, θέλω να πω, από τις βιογραφίες αυτές την εικόνα ενός ιστορικού προσώπου -ιδίως αν συνδυάσουμε τις πληροφορίες αυτές με άλλες ιστορικά πιο βάσιμες και, πάντως, αντικειμενικότερες πληροφορίες. Συζητώντας μερικές από τις πληροφορίες των παλαιών αυτών βιογραφιών θα εντάξω, ελπίζω, τον λόγο μου στο γενικότερο θέμα «Ταξιδεύοντας με τον Ιπποκράτη: ανάλυση του πολιτικού και πολιτισμικού γίνεσθαι της εποχής του».

Πληροφορία πρώτη: Ο Ιπποκράτης «*ἤκμασε κατὰ τοὺς Πελοποννησιακοὺς χρόνους*». Είναι φανερό ότι η πληροφορία αυτή σημαίνει ότι ο Ιπποκράτης έφτασε στην ακμή του στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Χρήσιμη, βέβαια, πληροφορία χρονολογικής φύσεως, δεν φαίνεται όμως ότι η αρχαία βιογραφία απέβλεπε στο να μεταδώσει μια χρονολογικής φύσεως πληροφορία. Όταν, πράγματι, παρακάτω η πηγή μας μιλάει (αμέσως μετά από την ωραιότατη διήγηση για την επίσκεψη του Ιπποκράτη στα Άβδηρα, όπου είχε την ευκαιρία να συναντήσει και να συζητήσει επωφελέστατα με τον Δημόκριτο) για τον *λοιμό* που «*κατέσκηψε*» στις χώρες των Ιλλυριών και των Παίωνων και οι βασιλιάδες των χωρών αυτών ζητούσαν παρακλητικά τη βοήθεια του Ιπποκράτη γιατί άλλον

δεν ήξεραν κανέναν να τους σώσει από το φοβερό θανατικό, εκείνος ζήτησε από τους ανθρώπους που ήρθαν να τον επισκεφθούν πληροφορίες για τους επικρατέστερους στους τόπους τους ανέμους, και έτσι, «*συλλογισάμενος*», οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι η ίδια αρρώστια σύντομα θα κατέβαινε και στην Αττική -μια πρόβλεψη που δεν άργησε να φανεί πόσο ήταν σωστή ολόσωστη. Ήταν, βέβαια, ο πασίγνωστος *λοιμός*, το φοβερό θανατικό που έπεσε στην Αθήνα στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου. Ο Ιπποκράτης έσπευσε στην Αθήνα -και βρέθηκε μπροστά σε ένα θέαμα αποκρουστικό: πτώματα, όλη η πόλη γεμάτη από πτώματα παραμορφωμένα από τον πόνο και την αγωνία της τελευταίας στιγμής της ζωής· πτώματα που ανέδιδαν ήδη μια ανυπόφορη αηδιαστική μυρωδιά, πτώματα που έμεναν άταφα, αφού κανείς πια δεν νοιαζόταν για τέτοια πράγματα· ο καθένας κοίταζε πώς να σωθεί ο ίδιος. Ο Ιπποκράτης έπεσε με τα μούτρα στη δουλειά. Εκείνο που σκέφτηκε ήταν, φυσικά, οι ζωντανοί. Αυτούς έπρεπε να σώσει από τον κίνδυνο, και ο κίνδυνος ήταν μέσα στον αέρα που ανέπνεαν. Έδωσε λοιπόν εντολή και άναψαν φωτιές σε ολόκληρη την πόλη· κάτι παραπάνω: τις φωτιές έπρεπε να τις ανάβουν με ξύλα και χόρτα αρωματικά: πεύκα, μυρτιές, κυπαρίσσια, και ακόμη ευωδιαστά κάθε λογής λουλούδια· και τα ίδια τα αρώματά τους, μακάρι όλος ο κόσμος, να τὰ 'ρχιαν και αυτά στη φωτιά. Έτσι καθάρισε ο αέρας, και η πόλη σώθηκε σιγά σιγά από το κακό. Όταν οι Αθηναίοι συνήλθαν από τη συμφορά, το πρώτο βέβαια που σκέφτηκαν ήταν ο σωτήρας και ευεργέτης τους: με απόφαση της εκκλησίας του δήμου μύησαν τον Ιπποκράτη στα Ελευσίνια μυστήρια με δημόσια δαπάνη, όπως το είχαν κάνει και με τον Ηρακλή, τον γιο του Δία· τον ονόμασαν δημότη της πόλης τους και του έδωσαν το δικαίωμα να τρέφεται στο Πρυτανείο.

Τα σχετικά με τον *λοιμό* της Αθήνας τα διηγείται, ως γνωστόν, με εκπληκτικές μάλιστα λεπτομέρειες, ο ιστορικός του Πελοποννησιακού πολέμου, ο Θουκυδίδης, στο δεύτερο βιβλίο των *Ιστοριών* του. Σε δύο τουλάχιστον σημεία από αυτή την περιγραφικότητα διήγηση δεν μπορούμε να μη στρέψουμε την προσοχή μας. Το πρώτο σημείο: Μιλώντας για τη φοβερή αρρώστια ο Θουκυδίδης δηλώνει ρητά ότι αυτή δεν ήρθε στην Αθήνα από τα βόρεια (όπως διαβάζουμε στην κατά Σωρανόβιο βιογραφία του Ιπποκράτη) αλλά από τα νότια: *ήρξατο δέ τὸ πρῶτον ἐξ Αἰθιοπίας τῆς ὑπὲρ Αἰγύπτου* -και έχει, φυσικά, ιδιαίτερη σημασία να το λέει αυτό ο Θουκυδίδης, ο ιστορικός που δεν θέλησε ποτέ να αποφύγει τον τεράστιο κόπο που απαιτεί «*ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας*». Το δεύτερο από τα δύο σημεία που είπα να προσέξουμε έχει, ασφαλώς, ακόμη μεγαλύτερη σημασία: σε όλο τον εκτενὴ του λόγο για τον *λοιμό* ο Θουκυδίδης δεν μνημονεύει πουθενά το όνομα του Ιπποκράτη· κάτι παραπάνω: πουθενά δεν κάνει λόγο για τη μέθοδο πρόληψης ή θεραπείας που κατά τις βιογραφίες φέρεται να χρησιμοποίησε κατά τις φοβερές εκείνες ημέρες στην Αθήνα ο Ιπποκράτης. Και όταν ο λόγος του είναι για τους γιατρούς που πρόσφεραν τη βοήθειά τους, το σχόλιό του αναφέρεται κυρίως στην άγνοια με την οποία αντιμετώπισαν -στην αρχή τουλάχιστον- το θανατικό, για να κλείσει τον λόγο του γι' αυτούς με την πληροφορία ότι «*αὐτοὶ μάλιστα ἔθνησκον ὄσω και μάλιστα προσῆσαν*», οι ίδιοι δηλαδή οι γιατροί ήταν τα συχνότερα θύματα της αρρώστιας, καθώς ήταν αυτοί που έρχονταν συχνότερα σε επαφή με τους αρρώστους.

Αρχή αρχή λοιπόν του Πελοποννησιακού πολέμου: η Ελλάδα ολόκληρη σε μια πρωτοφανή σύγχυση και αναταραχή, και η Αθήνα θύμα μιας φοβερής λοιμικής αρρώστιας. Η προοδευτικότερη πόλη της Ελλάδας, η πόλη που με τον Σωκράτη της ζούσε και συζητούσε όλες τις καινούργιες ιδέες των σοφιστών, η πόλη-κέντρο της ορθολο-

γικής σκέψης και του φιλοσοφικού στοχασμού, που κοντά στα άλλα αναθεωρούσε και τις περί θεών αντιλήψεις των παλαιότερων εποχών, η πόλη της υψηλής τέχνης του θεάτρου, η πόλη που με πρωτοβουλία του Περικλή είχε κοσμηθεί με τον Παρθενώνα και με τα λοιπά περικαλλή κτίσματα της Ακρόπολης, η πόλη που, με δυο λέξεις, είχε αναδειχθεί σε ψυχή και κέντρο ολόκληρης της γης, ζούσε τώρα δραματικές στιγμές, όχι μόνο στο υλικό αλλά και στο πνευματικό επίπεδο. Κάτω από την πίεση των καθημερινών γεγονότων οι άνθρωποι κλείστηκαν στον εαυτό τους και, εγκαταλείποντας τον προοδευτισμό τους, ξαναγύρισαν -έτσι γίνεται και έτσι θα γίνεται πάντοτε «έως αν ή αυτή φύσις ανθρώπων ἦ»- σε έμφοβη θρησκοληψία και σε δεισιδαιμονίες: παλιές προφητείες και ξεχασμένοι χρησμοί ξαναγύρισαν στη μνήμη και στις ψυχές τους και, αλλάζοντας τον χαρακτήρα τους, άλλαξαν και τη γενικότερη στάση τους απέναντι στη ζωή. Και ο Ιπποκράτης, ο φορέας του νέου, του προοδευτικού πνεύματος στον χώρο της υγείας και της αρρώστιας; Απών κατά τον Θουκυδίδη από το τεράστιας σημασίας αυτό γεγονός! Τότε γιατί είπαν όσα είπαν οι βιογραφίες του για την περίπτωση; Ας ξαναγυρίσουμε στις διηγήσεις τους.

Όταν οι άνθρωποι των βασιλιάδων των Ιλλυριών και των Παιόνων προσήλθαν στον Ιπποκράτη για να ζητήσουν τη βοήθειά του, εκείνος, «*μαθών τίνα ἦν ἐκεῖ τὰ πολλὰ τῶν πνευμάτων*», τους «*ἀπέπεμψε ἀπράκτους*». Να διώχνει ένας γιατρός, και μάλιστα ο γιατρός Ιπποκράτης ανθρώπους που του ζήτησαν την ιατρική του βοήθεια; Να τους διώχνει ο άνθρωπος που με το επάγγελμά του τίποτε δεν ήθελε τόσο όσο το «*ώφελείν*»; Και όμως το σχετικό με αυτόν αρχαίο βιογραφικό υλικό μας βεβαιώνει ότι ο Ιπποκράτης έδειξε και σε άλλη περίπτωση παρόμοια συμπεριφορά -ήταν τότε που ζήτησε τη βοήθειά του «*ὁ μέγας βασιλεύς*» Αρταξέρξης, όταν παρόμοια αρρώστια έπεσε στο στρατό του. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι αρχαίες βιογραφίες του Ιπποκράτη δίνουν και στις δύο περιπτώσεις της περιέργης αυτής συμπεριφοράς του γιατρού Ιπποκράτη την ίδια εξήγηση: ότι η άρνησή του ήταν για «*βαρβάρους ἄνδρας, ἐχθρούς ὑπάρχοντας τῶν Ἑλλήνων*». Η βοήθειά του στους Αθηναίους -κατά τις βιογραφίες- δεν ήταν παράδειγμα για το αντίθετο; Δεν ήταν παράδειγμα για το αντίθετο και η βοήθεια που πρόσφερε στους Αβδηρίτες σε ανάλογη περίπτωση; Η συμπεριφορά του Ιπποκράτη -έστω, του γιατρού Ιπποκράτη- δεν έπρεπε να είναι διαφορετική από τη συμπεριφορά οποιουδήποτε αρχαίου Έλληνα απέναντι στους εχθρούς της πατρίδας. Αυτό ήταν το πολιτικό, αλλά και το πολιτιστικό πνεύμα των Ελλήνων της εποχής, και ο Ιπποκράτης ήταν Έλληνας, και την αγάπη του για την πατρίδα του έπρεπε να τη δείξει έμπρακτα. Έναν σχεδόν αιώνα αργότερα ανάλογα κείμενα θα βάλουν στο στόμα του Αριστοτέλη τη συμβουλή προς τον Αλέξανδρο «*τῶν μὲν Ἑλλήνων ὡς φίλων καὶ οἰκείων ἐπιμελεῖσθαι, τοῖς δὲ βαρβάροις ὡς ζῴοις ἢ φυτοῖς προσφέρεσθαι*». Άλλος λοιπόν ήταν ο στόχος των αρχαίων βιογράφων: να δηλώσουν με τον πιο έντονο τρόπο πόσο πατριώτης ήταν ο άνθρωπος που βιογραφούσαν, ο Ιπποκράτης. Για να το πούμε με τη δική τους λέξη: οι βιογράφοι ένα μόνο πράγμα ήθελαν να δείξουν: πόσο φιλέλλην ήταν ο Ιπποκράτης -και είναι, αλήθεια, ωραία η ευκαιρία να δηλώσουμε ότι η λέξη σήμαινε, προτού γίνει λέξη της νεοελληνικής μας ιστορίας, τον φιλόπατρι. Αυτό ήταν που άξιζε για τον Έλληνα: από τη στιγμή που γεννήθηκε Έλληνας, να δείχνει την αγάπη του για τον τόπο του, για την Ελλάδα, για τους συν-Έλληνες. Και άλλος τρόπος καλύτερος δεν υπήρχε από το να δηλώνει -με την αντίθετη συμπεριφορά- τη διαφορά του από τους μη-Έλληνες. Οι «ιστορίες» που διηγούνται οι αρχαίες βιογραφίες -γνήσιες ή μη- άλλον στόχο στην πραγματικότητα δεν είχαν. Και προφανώς δεν τους απασχο-

λούσε η συμπεριφορά του γιατρού Ιπποκράτη του Έλληνα Ιπποκράτη η συμπεριφορά ήταν που τους απασχολούσε.

Στον λίγο χρόνο που μου απομένει, για ένα δυο σχόλια μόνο αισθάνομαι ότι έχω περιθώριο:

Ας το ξαναπούμε: Με κανέναν τρόπο δεν επιτρέπεται να αντιμετωπίζουμε τις αρχαίες βιογραφίες του Ιπποκράτη ως ιστορικές πηγές. Άλλος πρέπει να ήταν ο χαρακτήρας -αυτό σημαίνει και ο στόχος- των βιογραφικών αυτών κειμένων, κι εμείς -εξ όνυχος τον λέοντα!- προσπαθήσαμε να τον αναγνωρίσουμε. Πώς, αλήθεια, θα μπορούσαμε να διανοηθούμε ότι οι πιο κρίσιμες στιγμές του πιο μεγάλου πολέμου της εποχής, όπου ο πόνος ήταν πολύς και αδιάκοπα παρών δεν θα βρισκόταν, στο τέλος, τρόπος να σχετιστούν με το όνομα του πιο μεγάλου γιατρού της εποχής; Ποιος άλλος γιατρός θα μπορούσε, μαθαίνοντας μόνο τη φορά των ανέμων, να προβλέψει τη διάδοση των ασθενειών, αν όχι ο θεωρούμενος συγγραφέας του έργου *Περί αέρων ύδάτων τόπων*; Και πάλι, ποιος άλλος γιατρός, αν όχι ο συγγραφέας του ίδιου αυτού έργου, θα μπορούσε να αποτιμήσει τόσο οριστικά τον ρόλο που μπορούσε να παίξει το περιβάλλον (ο ατμοσφαιρικός αέρας π.χ.) στην εξέλιξη μιας αρρώστιας σαν τον *λοιμό* που πρόσβαλε θανατηφόρα την Αθήνα; Ποιος από τους γιατρούς θα αρνιόταν τη βοήθειά του στους εχθρούς της πατρίδας του, με άλλα λόγια: ποιος θα ήταν πιο *φιλέλλην*, αν όχι ο πιο άξιος ανάμεσά τους;

Ελπίζω ότι έγινε φανερό αυτό που κυρίως ήθελα να πω: ότι οι αρχαίες βιογραφίες του Ιπποκράτη που έχουμε, αυτόν, πράγματι, τον στόχο είχαν: να διακηρύξουν την ανεπανάληπτη ικανότητά του για σωστές διαγνώσεις και για σωστές θεραπείες, κυρίως όμως -ή παράλληλα- να προβάλουν τον υψηλό πατριωτισμό και την απaráμιλλη ηθική του ακεραιότητα: κανένας γιατρός δεν έφτασε τον Ιπποκράτη σ' αυτές τις ιδιότητες, αφού ο ίδιος πέτυχε να αγγίξει τις ψηλότερες κορφές. Ότι όμως ένας τέτοιος εγκωμιαστικός λόγος εύκολα ξεγλιστράει σε διατυπώσεις που προσιδιάζουν όχι πια σε πρόσωπα ιστορικά, αλλά σε πρόσωπα του θρύλου, είναι, βέβαια, γνωστό. Δικό μας, τότε, χρέος είναι να απαλλάξουμε -με τη σωστή έρευνα- τον Ιπποκράτη από τα χαρακτηριστικά του θρύλου με τα οποία φορτωμένος έφτασε ως εμάς.

Κυρίες και Κύριοι, γνωρίζω και χαίρομαι και εγώ όπως γνωρίζετε και χαίρεστε και εσείς τη μαγεία που ασκούν στην ψυχή μας οι μύθοι και οι θρύλοι. Σχεδόν τους αποζητούμε, και ούτε που μας νοιάζει τότε πόση είναι η αλήθεια και πόσο το ψέμα που κρύβονται μέσα τους. Είμαι ο τελευταίος που θα πρότεινα να στερήσουμε τον εαυτό μας από αυτή τη χαρά και από αυτή τη μαγεία. Για το ενδεχόμενο να παρασυρθούμε και -στο χώρο της επιστήμης πια- να θεωρούμε αληθινό το μη αληθινό ήθελα να είναι σήμερα ο λόγος μου. Οι μη ειδικοί το έχουν αυτό το προνόμιο: να χαίρονται ως αληθινό το μη αληθινό. Οι άλλοι, αυτοί που θέλουν να λέγονται ειδικοί, δυστυχώς δεν το έχουν το προνόμιο αυτό. Λέω «δυστυχώς», γιατί -σας βεβαιώνω- δεν ξέρω αν σας μιλώ τελικά για τη χάρη ή για το αντίθετό της, την ασχήμια της δουλειάς τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. K. Deichgraber. Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum. Berlin 1933, σ. 146 εξ.
2. L. Edelstein, άρθρ. "Hippokrates" στην Realencyclopadie, Suppl., VI (1935), στ. 1992 εξ.
3. J. Ilberg (εκδ.), Ιπποκράτους γένος και βίος, στο : Corpus Medicorum Graecorum, τομ. IV, Berlin-Leipzig 1927, σ. 175-178.
4. Jouanna, Hippocrate, Paris (Fayard) 1992, σ. 19 εξ.
5. E. Littré, Œuvres complètes d; Hippocrate, τομ. IX, Paris 1861 (Amsterdam 1962), σ. 312 εξ.
6. Δ. Λυπουρλής, Ιπποκρατική ιατρική, Θεσσαλονίκη 1972, σ.56-58
7. Ο Δημήτρης Λυπουρλής στο Βαφοπούλειο, Θεσσαλονίκη (University Studio Press) 1998, σ. 115 εξ.
8. Δ. Λυπουρλής, Ιπποκράτης, τομ. 2, Θεσσαλονίκη (Ζήτρος) 2000, σ. 11 εξ.
9. R. Philippson, "Verfasser und Abfassungszeit der sogenannten Hippokratesbriefe", Rheinisches Museum N.F 77 (1928) 293 ΕΞ.
10. Δ. Σακαλής, Ιπποκράτους επιστολαί, Ιωάννινα 1989.

Από τη δράση του Ιπποκράτη στην Αίγυπτο

Π.Ν. Ζηρογιάννης, Σιμ. Προβατοπούλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην εισήγηση αυτή, αρχικά θα δώσουμε κάποια βασικά στοιχεία για τον Ιπποκράτη και στη συνέχεια θα προσδιορίσουμε το επίπεδο της Ιατρικής στην αρχαία Αίγυπτο, προσθέτοντας τα λίγα δεδομένα που υπάρχουν στη βιβλιογραφία για τη συμβολή της Ιπποκρατικής Ιατρικής στη χώρα αυτή.

Ιπποκράτης ο Κώος

Ο Ιπποκράτης ο Κώος γεννήθηκε περίπου το 460 π.Χ. Ήταν ο πρώτος που ταξινόμησε συστηματικά την Ιατρική και επιχείρησε μια μεθοδευμένη θεραπεία των νοσημάτων. Η μεγάλη συμβολή του Ιπποκράτη αναφέρεται στο ότι διαχώρισε την ιατρική από τη θρησκεία. Ήταν Κώος, Ασκληπιάδης κατά το γένος και γιος του Ηρακλείδη και της Φαιναρέτης ή της Πραξιθέας, κόρης της Φαιναρέτης κατ'άλλους. Από τη μητέρα του ήταν ο 20^{ος} εγγονός τον Ηρακλή και από τον πατέρα του ο 18^{ος} εγγονός του Ασκληπιού. Ανήκε στους λεγόμενους Ασκληπιάδες, για τους οποίους σήμερα γνωρίζουμε ότι δεν ήταν ούτε συντεχνία, ούτε ιερατική ομάδα, όπως υποστηριζόταν παλαιότερα, άλλα μια οικογένεια γιατρών. Αρχικά, υπήρξε μαθητής του ίδιου του πατέρα του. Ως δεύτερος δάσκαλός του αναφέρεται ο Ηρόδικος, από τη Σηλυμβρία, ο οποίος δίδαξε στην Αθήνα, ενώ στη φιλοσοφία και στη γενικότερη παιδεία λέγεται ότι υπήρξαν οδηγοί του ο ρήτορας Λεοντίνος, ο σοφιστής Γοργίας και ο Δημόκριτος ο Αβδηρίτης. Αρκετοί ερευνητές ισχυρίζονται πως η σχέση του με το Γοργία και το Δημόκριτο ήταν μια πνευματική επικοινωνία και όχι σχέση μαθητείας. Οι Απολλόδωρος, Ερατοσθένης, Φερεκύδης, Ανδρέας, Σωράνος ο Κώος αποθησαύρισαν πολλές πληροφορίες για τον Ιπποκράτη και από αυτούς άντλησαν οι Σωράνος ο νεώτερος ή Εφέσιος, το λεξικό Σούδα και Τζέτζης, που εκπόνησαν τις τρεις πιο έγκυρες από τις σωζόμενες βιογραφίες του. Οσα όμως παραθέτουν παραμένουν στο μεγαλύτερο μέρος τους ανεξακρίβωτα, περιέχουν σαφώς στοιχεία ανεκδοτολογικά και αντιπροσωπεύουν μια παράδοση που πλάστηκε βαθμιαία, ώστε να λαμπρύνει ή και να αμαυρώσει την προσωπικότητα του μεγάλου θεραπευτή και ερευνητή.¹ Για τον Γαληνό, ο Ιπποκράτης είναι «θείος», μέγιστος των γιατρών και πρώτος των φιλοσόφων. Δεν περιορίστηκε στον απλό εμπειρισμό, αλλά τον ένωσε με

τη διάνοια, προκειμένου να γνωρίσει τη φύση.

Αφού εκπαιδεύτηκε στην ιατρική, αναχώρησε από την Κω μετά το θάνατο των γονιών του και επισκέφθηκε διαδοχικά πολλές περιοχές της Ελλάδος. Πρέπει να δεχθούμε ότι πολλά θα έμαθε και στο Ασκληπιείο της Κω, που ήταν, όπως όλα τα ιερά του Ασκληπιού, μέγιστο κέντρο της αρχαίας θεραπευτικής. Άσκησε το επάγγελμά του, κυρίως, στη Θάσο και σε άλλες πόλεις της γύρω περιοχής, καθώς και σε διάφορες πόλεις της Θεσσαλίας. Κατά πόσο επισκέφθηκε και την περίφημη σχολή της Κνίδου, που φημιζόταν για τις ιατρικές της επιδόσεις, δε μπορεί να επιβεβαιωθεί. Η φήμη του απλώθηκε γρήγορα σε όλη την Ελλάδα και πέρα από τα όριά της.

Στην ολοκλήρωση της επιστημονικής του προετοιμασίας συνέβαλαν ασφαλώς και τα ταξίδια του. Πήγε στη Θάσο, πέρασε στη Μικρά Ασία και έμεινε αρκετό καιρό στη Σμύρνη και στην Πέργαμο. Ταξίδεψε στον Εύξεινο Πόντο, έφτασε μέχρι τη Μαιώτιδα λίμνη και τον ποταμό Φάση. Διέτρεξε τη Σκυθία, κατέβηκε στην Αφρική, και από εκεί γύρισε στη Μακεδονία και στη Θράκη. Εγκαταστάθηκε έπειτα για μεγάλο διάστημα στη Θεσσαλική Λάρισα, περιόδευσε στα νησιά και κατέληξε στην Αθήνα, την οποία βοήθησε να αντιμετωπίσει το φοβερό λοιμό της στα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Έπειτα γύρισε στην Κω, αφού πέρασε δώδεκα χρόνια ταξιδεύοντας. Έγραψε τα έργα του, αντλώντας από τις σημειώσεις που είχε συγκεντρώσει στις περιόδους του, και σε προχωρημένη πια ηλικία έφυγε για τη Θεσσαλία, όπου και πέθανε.²

Είναι δύσκολο βέβαια να πιστέψει κανείς ότι ο Ιπποκράτης περιηγήθηκε όλον σχεδόν το γνωστό κόσμο της εποχής του. Γι' αυτό, υπάρχουν ερευνητές που αμφισβητούν ακόμη και αυτή την παρουσία του στην κλασική Αθήνα. Ίσως η παράδοση προσπάθησε, με τον τρόπο αυτό, να παραστήσει την παγκόσμια προσφορά του και τη διάδοση της φήμης του σε ολόκληρη την οικουμένη, ή επίσης να δείξει ότι η επιστημονική του δημιουργία περιείχε συμπυκνωμένη την ιατρική σοφία όλης της ανθρωπότητας. Δεν αμφισβητείται, πάντως, ότι το επίτευγμά του ήταν συνάρτηση της κορυφαίας για το πνεύμα εποχής του και είναι φανερό ότι στηρίχθηκε στον Ιωνικό διαφωτισμό και στον Αττικό ανθρωπισμό. Ασφαλώς επηρεάστηκε, τουλάχιστον έμμεσα, από τη Σωκρατική θέση για τον άνθρωπο, από την Πλατωνική ηθική, από την υπαρξιακή έρευνα των μεγάλων τραγικών, από τα οράματα του Ηροδότου και τη λογική του Θουκυδίδη. Γι' αυτό μετέφερε στο χώρο της ιατρικής όλο το ήθος της κλασικής διανόησης. Κι όταν έλεγε ότι ο γιατρός που έχει διατρέψει στη φιλοσοφία είναι όμοιος με θεό, εννοούσε βέβαια ότι ο γιατρός που εκπαιδεύτηκε έτσι, ώστε να ερευνά με την επαγωγική σκέψη τα φαινόμενα, μπορεί να ελέγξει τα μυστικά της φύσης.

Πρώτος διάσημος ασθενής του αναφέρεται ο Περδίκκας, ο δεύτερος βασιλιάς της Μακεδονίας. Υπάρχουν και άλλες παραδόσεις σχετικά με τον Ιπποκράτη, οι περισσότερες από τις οποίες είναι εντελώς φανταστικές. Λέγεται ότι προέβλεψε από τη φορά των ανέμων ότι θα πέσει επιδημία στην Ελλάδα και από πατριωτισμό έμεινε στη χώρα του να βοηθήσει και αρνήθηκε πρόσκληση του Αρταξέρξη, βασιλιά της Περσίας, που τον καλούσε στην αυλή του, (Εικ. 1) στέλνοντας πρέσβεις με πολύτιμα δώρα, με τη δικαιολογία ότι είναι εχθρός της χώρας του.³

Λέγεται ακόμη ότι έδωσε ένα λοιμό από την Αθήνα, συστήνοντας στους πολίτες να ανάψουν φωτιές γύρω από την πόλη και να κρεμάσουν άνθη με έντονη οσμή. (Εικ. 2) Φαίνεται ότι αυτή η ιδέα δημιουργήθηκε από την παρατήρηση ότι οι πεταλωτήδες και άλλοι επαγγελματίες, που στη δουλειά τους είχαν να κάνουν με φωτιά, δεν προσβλήθηκαν

από το λοιμό. Ορισμένοι ισχυρίζονται πως κλήθηκε από τους κατοίκους των Αβδήρων να θεραπεύσει το «μανιακό», όπως αποκαλούσαν το Δημόκριτο. Φαίνεται, ότι αυτός ο ισχυρισμός είναι ανυπόστατος και αυτό γιατί μεταγενέστεροι συγγραφείς έχουν καταγράψει το θαυμασμό που ένιωσε ο Ιπποκράτης για το σοφό άνδρα.⁴

Βοήθησε πολύ τους Αργείους και τους Αθηναίους, λαμβάνοντας προληπτικά μέτρα για την εξάπλωση λοιμωδών νοσημάτων. Οι τελευταίοι, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης, τον μύησαν στα Ελευσίνια μυστήρια και τον ανακήρυξαν πολίτη των Αθηνών. Επίσης, παραχώρησαν δωρεάν σίτιση στο Πρυτανείο για αυτόν και τους απογόνους του. Σύγχρονοι ερευνητές αμφισβητούν την ανάμειξή του σε γεγονότα της Αττικής γης. Ο Ιπποκράτης έζησε στην Ελλάδα κατά το χρυσό αιώνα, ο οποίος ανέδειξε μεγάλους άνδρες, όπως ο Σοφοκλής, ο Ευρυπίδης και ο Θουκυδίδης. Πέθανε περίπου στην ηλικία των ενενήντα χρόνων στη Λάρισα και τάφηκε κάπου μεταξύ Γυρτώνος, Τυρνάβου και Λαρίσης. Σύμφωνα με τον Άνθημο Γαζή, αλλά όπως μας πληροφορεί και ο Πausanias, το μνήμα του διατηρήθηκε μέχρι και το 2^ο μ.Χ. αιώνα. Υπάρχει η παράδοση ότι πάνω στον τάφο του εγκαταστάθηκε ένα σμήνος από μέλισσες, που το μέλι τους είχε ευεργετικά αποτελέσματα στην παιδική στοματίτιδα (άφθα).

Ο χρόνος πρόσθεσε παρά αφαίρεσε στη μορφή του και τον καθιέρωσε ως το μεγαλύτερο γιατρό που υπήρξε ποτέ. Σε όλες τις εποχές, οι γιατροί έτρεφαν γι' αυτόν τέτοιο σεβασμό που ταίριαζε μόνο στους ιδρυτές θρησκειών. Αυτή η εικόνα του ιπποκρατικού γιατρού υπήρξε υπόδειγμα στο ιατρικό επάγγελμα, στους είκοσι τέσσερις αιώνες που πέρασαν από το θάνατό του.

Εικ. 1. «Ο Ιπποκράτης αρνείται δώρο από τον Αρταξέρξη» Έργο της Anne-Louis Girodet de Roucy-Trioson, Παρίσι (1816)

Εικ. 2. Ο Ιπποκράτης αντιμετωπίζει το λοιμό των Αθηνών με την αφή πυρών (Από έκδοση των έργων του Ιπποκράτη του Girolamo Mercuriale, 1588)

Θρησκευτική και κοινωνική ζωή στην αρχαία Αίγυπτο

Ο Ιπποκράτης περιόδευσε και άσκησε την Ιατρική του σε πολλές πόλεις, όπως ήδη αναφέρθηκε. Είναι ο πρώτος που θεμελίωσε την επιστημονική ιατρική, όπως βεβαιώνει και ο Γαληνός (πρώτος εξήνεγκε την τελείαν παρ'Ελλήσι ιατρικήν. Χιν, 676). Τα έργα του είναι προϊόντα έξοχης παρατήρησης, εμπειρίας και σπάνιου ορθολογισμού. Ουσιαστικά αποτελούν το μεγαλύτερο σταθμό στην πορεία της ελληνικής ιατρικής.⁵

Υποστηρίζεται ότι ο Ηρόδοτος περιέγραψε τις δράσεις του Ιπποκράτη στις χώρες όπου πέρασε. Ο Ηρόδοτος επισκέφθηκε την Αίγυπτο το 440 π.Χ. και περιέγραψε λεπτομερώς την ιατρική πρακτική της χώρας αυτής. Αναλύει τον τρόπο ζωής των ιερέων, τις ενδυμασίες, το φαγητό, καθώς και κάποια από τα καθήκοντά τους, όπως είναι η έγκριση των ζώων που είναι κατάλληλα για θυσία. Τα ζώα αυτά έπρεπε κατ' αρχάς να είναι αγνά. Κατά κύριο λόγο θυσιάζονταν λευκοί ταύροι, οι οποίοι δεν είχαν καθόλου μαύρο τρίχωμα ή άλλες δυσμορφίες. Αρχικά άναβαν φωτιά, έραιναν το θύμα με κρασί και το αποκεφάλιζαν. Το κεφάλι πωλούνταν, αν ήταν δυνατό, σε Έλληνα έμπορο, αλλά ο λόγος αυτής της προτίμησης δεν αναφέρεται. Στη συνέχεια, αφαιρούνταν τα εντόσθια και στη θέση τους τοποθετούσαν ψωμί, μέλι, σταφίδες, σύκα, λιβάνι, μύρρο και άλλα αρωματικά μπαχαρικά. Κατόπιν έβαζαν φωτιά στο ζώο, ενώ το πασάλειβαν με τεράστιες ποσότητες λαδιού. Τα εντόσθια κόβονταν και καταναλώνονταν. Συχνή ήταν και η θυσία «καθαρών» αγελάδων και ταύρων σε διάφορους θεούς, όπως την Ίσιδα και τον Όσιρι.

Οι Αιγύπτιοι λάτρευαν πολλούς θεούς και θεές και οι ναοί τους ήταν περίτεχνοι.

Ιδιαίτερα οι ναοί της Τύρρου είναι εκθαμβωτικοί. Το θρησκευτικό τους αίσθημα εκφραζόταν, επίσης, μέσα από τη σχεδόν μανιώδη τάση τους για καθαριότητα. Συγκεκριμένα, ξύριζαν ολόκληρο το σώμα τους και έπλεναν τα ρούχα τους μια φορά την ημέρα και δύο φορές τη νύχτα. Δεν αναφέρονται στοιχεία για πολεμικά έθιμα ή για αιματηρές θυσίες σχετικές με τον πόλεμο, ούτε για ανθρωπίνες θυσίες.

Το βαθύ ενδιαφέρον των Αιγύπτων για την καταγωγή τους, αλλά και το επιστημονικό τους πνεύμα, φαίνεται από την ακόλουθη ιστορία που αναφέρει ο Ηρόδοτος. Προκειμένου να διαπιστώσουν αν κατάγονται από Αιγύπτιους ή από Φρυγίους, οι Αιγύπτιοι μεγάλωσαν δύο παιδιά σε μια οικογένεια κωφαλάλων, ώστε να δουν ποιες θα ήταν οι πρώτες τους λέξεις.

Ο Ηρόδοτος περιγράφει αναλυτικά τις αποστάσεις και τα περίχωρα της αρχαίας Αιγύπτου. Δείχνει θαυμασμό για την περιοχή και για την πλημμυρίδα του Νείλου και περιγράφει τις μεθόδους καλλιέργειας και ύδρευσης. Επίσης, δείχνει ενδιαφέρον και για την πηγή του Νείλου και αναφέρει πολλές θεωρίες, δίνοντας μάλιστα και την προσωπική του άποψη. Τα έθιμα των Αιγυπτίων περιγράφονται με έναν ευχάριστο και ζωηρό τόνο. Για παράδειγμα, οι γυναίκες αναλαμβάνουν τα ψώνια, ενώ οι άντρες τις οικιακές εργασίες και το πλέξιμο. Επίσης, οι άνδρες κουβαλούν φορτία στα χέρια, ενώ οι γυναίκες στους ώμους.

Οι διαφορές των Αιγυπτίων, καθώς και των Σκυθίων, από τους Έλληνες αναλύονται εκτεταμένα. Συγκεκριμένα, ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι οι δύο αυτοί λαοί ζουν στις άκρες της γης. Με αυτό δεν αναφέρεται μόνο στο ακραίο κλίμα, αλλά και στην απροθυμία των λαών να προσαρμόζουν άλλους πολιτισμούς στο δικό τους, σε αντίθεση με τους Έλληνες, οι οποίοι ζούσαν στο κέντρο του πολιτισμένου κόσμου και δέχονταν επιρροές από πολλούς άλλους πολιτισμούς.

Οι Σκύθες συνήθιζαν να καυτηριάζουν μέρη του σώματος. Με την καυτηρίαση, αφαιρείται η πλεονάζουσα ποσότητα υγρού από τις αρθρώσεις, τα μέλη γίνονται στιβαρότερα, η θρέψη συντελείται με φυσιολογικότερο τρόπο και τα σώματα αποκτούν καλύτερη άρθρωση. Το σώμα τους είναι πλαδαρό και πλατύ, πρώτα πρώτα γιατί δεν φασκιώνονται, όπως οι Αιγύπτιοι, και τούτο για να στηρίζονται ανετότερα πάνω στα αλόγά τους, κι έπειτα γιατί ζουν καθιστική ζωή.

Τη διαφορά των περιγραφών μεταξύ Ιπποκράτους και Ηροδότου, οι κριτικοί αποδίδουν στο ότι πιθανώς ο μεν ιστορικός εξέτασε φαινομενικά τα γεγονότα, ο δε ιατρός λεπτολόγησε, αναζήτησε και ανεύρε το πραγματικό αίτιο. Αλλά ίσως και ο Ηρόδοτος και ο Ιπποκράτης ορθώς είδαν και τελείως περιέγραψαν τις παρατηρήσεις τους.

Πηγές της αρχαίας Αιγυπτιακής Ιατρικής

Οι κυριότερες πηγές για τη μελέτη της αρχαίας αιγυπτιακής ιατρικής είναι οι διασωθέντες ιατρικοί πάπυροι, οι παραστάσεις, ανάγλυφες ή ζωγραφικές, που κοσμούν κυρίως τις πυραμίδες, παλαιοπαθολογικά ευρήματα (ήδη, από τον προπερασμένο αιώνα, η μελέτη των διασωθέντων ταρχευμένων πτωμάτων, των μουμιών, έδωσε πλήθος στοιχείων).

Για πολλά χρόνια και μέχρι το 19^ο αιώνα, η κύρια πηγή πληροφοριών για την ιατρική της αρχαίας Αιγύπτου προερχόταν από τα γραπτά του Ηρόδοτου, του Στράτων (58 π.Χ.-28 μ.Χ.) και του Διόδωρου του Σικελού (1^{ος} αιώνας π.Χ.), καθώς και από αυτά του Κλήμη της Αλεξάνδρειας. Ο Όμηρος το 800 π.Χ. σημειώνει στην Οδύσσεια:

“Οι Αιγύπτιοι είναι επιδέξιοι στην Ιατρική περισσότερο από όλους” και ακόμη *“Οι*

Αιγύπτιοι είναι επιδέξιοι στην Ιατρική περισσότερο από κάθε άλλη τέχνη”.

Ο Ιπποκράτης, ο Ηρόφιλος, ο Ερασίστρατος και αργότερα ο Γαληνός μελέτησαν το ναό του Amenhotep και σημείωσαν τη συμβολή της ιατρικής της αρχαίας Αιγύπτου στην Ελληνική ιατρική. Η αξία της ιατρικής της Αιγύπτου είχε εκτιμηθεί και από τις γειτονικές χώρες, οι Βασιλείς των οποίων ζητούσαν, συχνά, από τους Φαραώ να στείλουν γιατρούς στις χώρες τους. Στην Εικ. 3 φαίνεται αναπαράσταση της εποχής της 18^{ης} Δυναστείας (14^{ου} π.Χ.), η οποία παρουσιάζει το “Nebamun” και γιατρό του βασιλείου να λαμβάνει δώρο από πριγκίπισσα της Συρίας για τις υπηρεσίες που προσέφερε. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι ο Κύρος της Περσίας ζήτησε από τον Amasis (Ahmose II της 26^{ης} Δυναστείας, 560 π.Χ.) να του στείλει τον καλύτερο Αιγύπτιο οφθαλμίατρο.

Μετά την αποκρυπτογράφηση των Ιερογλυφικών, το 1822, από τον Champollion JF, τα ιατρικά δεδομένα της Αιγύπτου μπορούσαν να μεταφραστούν και να τεθούν στη βάση της κριτικής μελέτης. Η συστηματική μετάφραση τους άρχισε το 1853 από τη Γερμανική Σχολή με τον Brugsch, και ακολούθησαν και άλλοι, άλλα μόνο η μετάφραση της Αμερικανικής Σχολής του Breasted το 1830 ήταν εκείνη που έδειξε τη σημασία της ιατρικής της αρχαίας Αιγύπτου.⁶

Η Ιατρική και η κοινωνική ζωή της αρχαίας Αίγυπτου

Όταν θέλουμε να προσδιορίσουμε το επίπεδο της Ιατρικής του παρελθόντος και ιδιαίτερα σε κάποια χώρα, όπως είναι η Αίγυπτος, πρέπει να το φωτίσουμε από διαφορετικές οπτικές γωνίες, προκειμένου να έχουμε μια πιο σαφή εικόνα όλων των πτυχών της ιατρικής του πολιτικού και του πολιτισμικού γίνεσθαι. Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να περιγράψουμε ένα άθροισμα παραμέτρων που συγκροτούν την ιατρική εκπαίδευση, τη φαρμακολογία, την κοινωνική πρόνοια και πολλές άλλες επιμέρους δραστηριότητες, που όλες μαζί αποτελούν αυτό που αποκαλούμε Ιατρική.

Η Αιγυπτιακή ιατρική φαίνεται ότι αρχίζει να διαμορφώνεται στην κοιλάδα του Νείλου

Εικ. 3. “Nebamun”. Γραφέας και γιατρός του βασιλείου να λαμβάνει δώρο από πριγκίπισσα της Συρίας για τις υπηρεσίες που προσέφερε.

από την 6^η χιλιετία π.Χ., αλλά πιο συγκεκριμένα στοιχεία γι' αυτήν διαθέτουμε μόνο από την εποχή του Παλαιού βασιλείου (2.800 π.Χ). Η ιατρική των αρχαίων αιγυπτίων, μαγική και ιερατική, στη βάση της απέκτησε με την πάροδο του χρόνου στοιχεία ορθολογικής εμπειρικής τέχνης.

Σχεδόν όλες οι αιγυπτιακές θεότητες θεωρούνται προστάτες της ιατρικής ή διαφόρων κλάδων της. Κύριες ιατρικές θεότητες ήταν η Ίσιδα και ο Θωτ (Thot), ο οποίος συνήθως παριστάνεται με κεφαλή του πτηνού ιβέως και αντιστοιχεί (από την Αλεξανδρινή περίοδο) στο θεό Ερμή τον Τρισμέγιστο. Ο θεός Ώρος (Horus), γιός του Όσιρι και της Ίσιδας, κληροδότησε στη σύγχρονη συνταγογραφία το σύμβολο Rx που παριστά τον οφθαλμό του και αντικαθιστά πολλάκις το κλασικό Rp (που προέρχεται από συντομογραφία του λατινικού Recipe= λάβε, πάρε).

Ο κυριότερος όμως θεός της ιατρικής της αρχαίας Αιγύπτου είναι ο Imhotep, ονομαζόμενος Ιμούθης από τους αρχαίους Έλληνες. Ήταν υπαρκτό πρόσωπο, διάσημος πολιτικός, γιατρός και αρχιτέκτων, που έζησε κατά τα χρόνια της 3^{ης} δυναστείας (2.686-2.613 π.Χ) και θεοποιήθηκε αργότερα λόγω της μεγάλης ιατρικής του ικανότητας. Ο Ιμχοτέπ αντιστοιχεί στον Ασκληπιό των αρχαίων Ελλήνων.

Οι Αιγύπτιοι ήταν από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με την Ιατρική συστηματικά και με έναν τρόπο ο οποίος εφαρμόστηκε στην πράξη. Ο πρώτος επίσημα αναγνωρισμένος γιατρός ήταν ο Imhotep, ο οποίος ήταν ιερέας και ο οποίος θεωρείται και ο πατέρας της Ιατρικής της Αιγύπτου. Αυτός ο αρχαίος πολιτισμός με την Ιατρική του αντανακλούσε τη σύγχρονη άποψη της ιατρικής διάγνωσης και θεραπείας. Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι περιεβλήθησαν από πέπλο μυστηρίου όσον αφορά τις ενέργειές τους για τη μετά θάνατο ζωή, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από την ιατρική πράξη των μουμιοποιημένων πτωμάτων.

Στη διαχρονική πορεία της ιστορίας της ιατρικής, το ερώτημα που αναδύεται συχνά μεταξύ των ερευνητών είναι ποιοι πολιτισμοί έχουν δείξει τα πρωιμότερα στοιχεία εφαρμογής καλής κλινικής πρακτικής. Υποστηρίζεται ότι οι Αιγύπτιοι έχουν δείξει πρώιμα στοιχεία στο πεδίο της Ιατρικής όπως και πολλές άλλες χώρες. Όταν αναφερόμαστε σε επιστημονικές μεθόδους, διαπιστώνουμε ότι οι περισσότεροι σύγχρονοι γιατροί έχουν διδαχθεί ότι η Ελληνική Ιατρική κατέχει την πρώτη θέση χάρις στους πρωτοπόρους, όπως είναι ο Ασκληπιός, ως ο προστάτης της Ιατρικής και ο Ιπποκράτης (460-375 π.Χ., 5^ο – 4^ο αιώνα π.Χ.), ως ιδρυτής και πρωτοπόρος της επιστημονικής προσέγγισης των θεραπευτικών μεθόδων. Αιγύπτιοι γιατροί υποστηρίζουν ότι Έλληνες, όπως ο Σόλων και ο Πυθαγόρας, συνήθιζαν να μελετούν Ιατρική στην Αίγυπτο. Ο ίδιος δε ο Ιπποκράτης υποστηρίζεται ότι πέρασε μερικά χρόνια μελετώντας ιατρική στην Αίγυπτο, με συνέπεια να δεχθεί την επίδραση της Αιγυπτιακής Ιατρικής, όπως αυτή εκφράζεται στα κείμενα του.

Στην πρώιμη αρχαιότητα, οι Αιγύπτιοι γιατροί απολάμβαναν ιδιαίτερου σεβασμού και εκτίμησης. Έτσι, το 800 π.Χ. ο Όμηρος γράφει στην Οδύσσεια για τους Αιγύπτιους γιατρούς *“Οι Ιατρικές γνώσεις των Αιγυπτίων είναι τόσο προχωρημένες, ώστε αφήνουν όλους τους άλλους λαούς πολύ πίσω”*. Ο Αιγύπτιος θεός Θωτ ήταν ο πρώτος προστάτης της Συρίας και της Ιατρικής στην ιστορία του ανθρώπου, ο δε Αιγύπτιος αρχιτέκτων Imhotep, υπουργός του Φαραώ Jesev (3^η Δυναστεία, 28^{ος} αιώνας π.Χ.) ήταν από τους πρώτους γνωστούς Γενικούς Ιατρούς.

Θα μπορούσαμε πιο συγκεκριμένα να αναλύσουμε την “Ιατρική” της αρχαίας Αιγύπτου στις εξής παραμέτρους”:⁷

- 1) Συνθήκες υγιεινής και επιπολασμός νόσων
- 2) Πρακτική άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος και νομολογία που τη διέπει
- 3) Ιατρική εκπαίδευση και βιβλιογραφία
- 4) Φαρμακευτικές γνώσεις και φάρμακα

Τα ανωτέρω πρέπει να εξετάζονται σε συνάρτηση με το επίπεδο του γενικότερου πολιτικού και πολιτισμικού επιπέδου της χώρας, την ιατρική, την οποία διερευνούμε.

Συνθήκες υγιεινής

Δεν υπάρχουν σταθερά δημογραφικά δεδομένα για τον πληθυσμό στην αρχαία Αίγυπτο, σε όλη την περίοδο που έζησε ο Ιπποκράτης. Οι αυξομειώσεις του πληθυσμού που περιγράφονται οφείλονταν στις επικρατούσες πολιτικές επιλογές, όπως ειρήνη και πόλεμος, και στην εισαγωγή νέων καλλιεργητικών μεθόδων που πολλαπλασίαζαν την παραγωγή των τροφίμων. Η ιατρική πράξη πολύ λίγο τις επηρέαζε. Είναι προφανές, ακόμη και αν ληφθούν υπόψη οι πρωτόγονες καλλιεργητικές δυνατότητες της τότε εποχής, πως οι τροφές έφθαναν να εξασφαλίζουν σε όλα τα στρώματα του πληθυσμού ικανοποιητικό επίπεδο ζωής. Μόνο σε περιόδους παρατεταμένης ξηρασίας οι λιμοί αποδεκάτιζαν τους Αιγυπτίους (Εικ. 4).⁸ Γενικά όμως ο βίος ήταν βραχύς, όπως σε όλες τις χώρες κατά την προβιομηχανική περίοδο, και έφθανε περίπου τα 25 χρόνια. Ακόμη και τα μέλη της Βασιλικής Δυναστείας που είχαν σαφώς καλύτερη διατροφή και περίθαλψη, είχαν μέσο όρο ζωής τα 38,5 χρόνια, όπως προκύπτει από ακτινολογικά και παλαιοπαθολογικά στοιχεία που μας παρέχουν οι βασιλικές μούμιες.⁹

Οι πληροφορίες αυτές, μαζί με τα κλιματολογικά στοιχεία που είναι γνωστά, αλλά και σε συνάρτηση με συναφή αρχαιολογικά ευρήματα, μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια κάποια ικανοποιητική εικόνα για τις συνθήκες υγιεινής στην αρχαία Αίγυπτο. Το κλίμα στην αρχαία Αίγυπτο, όπως και στη σημερινή, ήταν ξηρό και θερμό με κρύες χειμερινές νύκτες. Αστίτια και ασθένειες εμφανίζονταν μόνο σε περιόδους ξηρασίας. Ο κυβερνητικός μηχανισμός κατόρθωνε τις περισσότερες φορές να αντιμετωπίζει την πείνα του πληθυσμού για λίγα χρόνια, ακόμη και σε περιόδους ανομβρίας, λόγω των εκτεταμένων κρατικών σιταποθηκών που φρόντιζε να κρατά γεμάτες για εφεδρεία. Η ιστορία του Ιωσήφ και των συμβουλών που έδωσε στο Φαραώ για την περίοδο των επτά ισχνών αγελάδων, είναι χαρακτηριστική.⁷

Εικ. 4. Ασβεστολιθικό ανάγλυφο από το διάδρομο της πυραμίδας του Una. Πρώτη Δυναστεία. Απεικονίζονται θύματα λιμού.

Η κατοικία στην Αίγυπτο

Η κατοικία στην Αίγυπτο ακολούθησε την εξέλιξη όλων των πολιτιστικών εφαρμογών. Στη Νεολιθική εποχή ήταν μια καλύβα κτισμένη με άχυρα και λάσπη, επάνω σε ξύλινους πασάλους. Από την Προδυναστική εποχή έχουμε υπολείμματα οικιών από πλίνθους αποξηραμένους στον ήλιο. Στην 3^η Δυναστεία εμφανίζονται λίθινα οικοδομήματα, συνήθως, ως δημόσια κτίρια, ενώ τα ιδιωτικά

εξακολουθούν να χρησιμοποιούν κυρίως τούβλα. Τα σπίτια των εργαζομένων ήταν σχετικά άνετα, καλύπτοντας μια επιφάνεια περίπου 100 m². Οι εργαζόμενοι στο κτίσιμο των πυραμίδων είχαν καλύτερες οικιστικές¹⁰ αλλά και διαιτητικές συνθήκες. Οι βίλες της αριστοκρατίας έφθαναν τα 2.500 m² (Εικ. 5).

Τα σπίτια, συνήθως, ήταν ασβεστωμένα εσωτερικά και εξωτερικά (Εικ. 6), δημιουργώντας έτσι καλές συνθήκες ασηψίας. Δεν υπήρχε τρεχούμενο νερό, υπήρχε όμως η στοιχειώδης αποχέτευση για τα ανθρώπινα εκκρίματα τα οποία μεταφέρονταν εκτός οικίας σε δοχεία γεμάτα με άμμο.¹¹ Μπορούμε, έτσι, να συμπεράνουμε πως οι συνθήκες ζωής στην αρχαία Αίγυπτο ήταν για την εποχή τους ικανοποιητικές. Υπήρχε καλό κλίμα, αρκετή τροφή, ανεκτή κατοικία και ασφαλής απομάκρυνση των ρύπων. Ο πληθυσμός ήταν νεανικός. Όλα τα ανωτέρω είχαν επίπτωση στη νοσηρότητα και τη θνητότητα. Την ίδια παρατήρηση κάνει και ο Ηρόδοτος, ο οποίος γράφει:

“..... συρμαΐζουσι τρεις ημέρας επεξής μηνός εκάστου, εμέτοισι θηρώμενοι την υγιειήν και κλύσμασι, νομίζοντες από των τρεφόντων σιτίων πάσας τας νούσους τοις ανθρώποισι γίνεσθαι, εισί μιν γαρ και άλλως Αιγύπτιοι μετά Λιβύας υγιηρέστατοι πάντων ανθρώπων των ωρέων εμοί δοκέειν είνεκεν, ότι ου μεταλλάσσουσι αι ώραι, εν γαρ τοίσι μεταβολήσι τοίσι ανθρώποισι αι νούσοι μάλιστα γίνονται, των τε άλλων πάντων και δη και των ωρέων μάλιστα”.

Νόσοι και σωματικές ανωμαλίες

Παρά τις καλές υγιεινές συνθήκες των Αιγυπτίων, νόσοι φυσικά υπήρχαν. Δεν υπάρχουν ιστορικά δεδομένα που να δείχνουν πόσο παλαιά είναι η αρρώστια, ούτε πότε

Εικ. 5. Ζωγραφική επί ασβεστολίθου, από τον τάφο του Minnakht στο Sheikh Abd el-Quarna, Δυτικές Θήβες, 18η Δυναστεία. Εικονίζεται κάτοψη βίλας των Θηβών, μαζί με τον περιβάλλοντα κήπο και μικρή τεχνητή λίμνη.

Εικ. 6. Μικρογραφία σε πάπυρο, από το “Βιβλίο των Νεκρών” του Nakhte. Εικονίζεται οικία γραφέως, κτισμένη σε τεχνητά υπερυψωμένο έδαφος για την αποφυγή υγρασίας. 18η Δυναστεία.

προσέβαλε για πρώτη φορά το ανθρώπινο γένος.

Von Walkher, 1.781-1.879

Η προσπάθεια ανασύνταξης του “νοσολογικού χάρτη” της αρχαίας Αιγύπτου είναι ταυτόχρονα εύκολη και δύσκολη υπόθεση. Είναι εύκολη γιατί υπάρχει πληθώρα πληροφοριών, τις οποίες μπορούμε να κατατάξουμε σε τρεις κατηγορίες:

- 1) Αναπαραστάσεις νοσολογικών οντοτήτων σε εικαστικά έργα τέχνης της εποχής.
- 2) Γραπτά κείμενα που περιγράφουν νόσους
- 3) Παλαιοανθρωπολογικά ευρήματα

Η δυσκολία έγκειται στην έλλειψη ικανοποιητικής μεθοδολογίας, ώστε να αξιοποιηθούν αντικειμενικά οι πληροφορίες που έχουμε. Η σύγχρονη τεχνολογία συνέβαλλε ουσιαστικά στην επίλυση πολλών προβλημάτων.

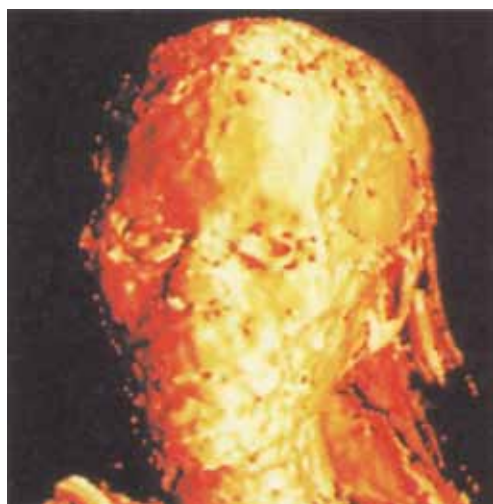
Η Αίγυπτος των Θεραπευτών

Σε μια εποχή που οι υπηρέτες συνόδευαν τους Φαραώ στους τάφους τους, η μελέτη των κρανίων τους με όλες τις σύγχρονες απεικονιστικές μεθόδους έδειξε την απουσία ιχνών βίας. Οι ειδικοί συμπέραναν ότι ο άνδρας του οποίου το κρανίο μελετήθηκε δηλητηριάστηκε. Η Βρετανή επιστήμων Ντέιβιντ Ρ, διευθύνει το Κέντρο Βιοϊατρικής Αιγυπτιολογίας (ΚΝΗ) στο Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ, το μοναδικό ινστιτούτο παγκοσμίως, όπου διδάσκεται η βιοϊατρική Αιγυπτιολογία ως πανεπιστημιακό μάθημα. Εκεί σε ειδικούς ψυχόμενους χώρους φιλοξενούνται δεκάδες σκελετοί και μούμιες και ομάδες ερευνητών τις υποβάλλουν σε ακτινογραφίες, (Εικ. 7) αναλύσεις γενετικού υλικού από δείγματα τριχωτού, δοντιών, οστών και εσωτερικών οργάνων και ανοσολογικές εξετάσεις. «Κλα-

σική αρχαιολογία, λογοτεχνία και τέχνη παρουσιάζουν τους αρχαίους Αιγυπτίους με την εικόνα που ήθελαν οι ίδιοι να βγεί προς τα έξω, δηλαδή νέοι και απαστράπτοντες. Όμως, πρόκειται για ελλιπή εικόνα», υποστηρίζει η Ντέιβιντ Ρ.

Κατά τη γνώμη της, η κατανόηση του αληθινού τρόπου διαβίωσης εκείνης της εποχής πρέπει να περιλαμβάνει τις παρατηρήσεις των θνητών υπολειμμάτων που έχουν διατηρηθεί και τη μελέτη των ιατρικών παραδόσεών τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποκαθίστανται και κάποιες ιστορικές παρανοήσεις- για παράδειγμα, πως οι Αιγύπτιοι θεράπευαν μόνον με μαγικές ρήσεις και πως η σύγχρονη ιατρική πήρε μορφή στην αρχαία Ελλάδα. Στην πραγματικότητα, οι αρχαίοι Έλληνες πήραν πάρα πολλές γνώσεις από τη θεραπευτική των αρχαίων Αιγυπτίων. Σε 12 ρολά παπύρων βρίσκονται καταγεγραμμένες θεραπευτικές γνώσεις των διδασκάλων του Ιπποκράτη, κείμενα στα ιερογλυφικά, που χρονολογούνται μεταξύ 1.820-250 π.Χ. και μπορεί να βριθούν εξορκισμών διαφόρων μορφών, παράδειγμα για το συνάχι, αλλά περιέχουν επίσης μελέτες, θεραπευτικές συστάσεις και περισσότερες από 2.000 συνταγές ιαμάτων. Ιατρικοί πάπυροι βρέθηκαν σε ναούς, τάφους και αρχαία πόλεων. Για τους αιγυπτιολόγους, αυτός ο ιστορικός-ιατρικός θησαυρός παρέμεινε επί μακρόν ανεπίλυτο αίνιγμα. Τα ιερογλυφικά μεταφράζονται, συνήθως, σε συνάρτηση με τα συμφραζόμενα και σε σύγκριση με παρόμοια κείμενα (Εικ. 8).

Στους συγκεκριμένους παπύρους, εκεί ακριβώς που εντοπιζόταν η δυσκολία, πολλές έννοιες, π.χ. τα ονόματα κάποιων θεραπευτικών βοτάνων κι ορυκτών, εμφανίζονται μόνον μια φορά. Επιπλέον, δεν εντάσσονται συχνά σε ολοκληρωμένες προτάσεις, αλλά είναι απλές καταγραφές. Σχεδόν στο 1/3 των περιγραφομένων συστατικών, οι ειδικοί δεν συμφωνούν όσον αφορά τη σωστή μετάφραση. Η Ντέιβιντ Ρ. και οι συνεργάτες της επέλεξαν 1.000 συνταγές και μελέτησαν κάθε διαφιλονικούμενο όρο. Εφύετο, πράγματι, ένα συγκεκριμένο φυτό στην αρχαία Αίγυπτο; Υπήρχε κάποιος συγκεκριμένος εμπορικός δρόμος απ' όπου πιθανώς εισαγόταν στη χώρα; Σε επόμενο βήμα ήλεγξαν τη φαρμακευτική επίδραση των συνταγών και από αυτή τη μελέτη αποκόμισαν 284 συστατικά από φυτικές, ζωικές κι ορυκτές ουσίες. Κατ' αυτόν τον τρόπο μεταφράστηκαν 706 συνταγές εξ'

Εικ. 7. Αξονική τομογραφία αιγυπτιακής μούμιας του 900 π.Χ. περίπου, η οποία εξετάστηκε για τη διερεύνηση της κατάστασης της υγείας της, κατά το χρόνο του θανάτου.

ολοκλήρου ή τα σημαντικότερα μέρη τους. Το αποτέλεσμα ήταν άκρως εντυπωσιακό: το ήμισυ των ουσιών χρησιμοποιείται και στη σημερινή ιατρική, αν και συχνά στη συνθετική τους μορφή! Προφανώς, οι Αιγύπτιοι γνώριζαν με βεβαιότητα πως παρασκευάζονται τα εκχύλισματα, εάν οι χρησιμοποιούμενες ουσίες ήταν διαλυτές καλύτερα στο νερό ή το οινόπνευμα, όπως και τις δοσολογίες τους. Τα 2/3 των συνταγών είχαν θετική θεραπευτική επίδραση μέχρι και σήμερα. Τι, όμως, συνέστηναν οι αρχαίοι θεραπευτές; Υπήρχαν αντιμικροβιακές αλοιφές που περιείχαν ρετσίι, μέλι και μέταλλα και εφαρμόζονταν σε ανοικτές πληγές. Για τους ρευματισμούς, οι γιατροί χορηγούσαν σέλερι και ζαφορά, η δυσκοιλιότητα αντιμετωπιζόταν με ρετσινόλαδο, τα αέρια με κύμινο και κορίανδρο, η ταινία μήνα εκχύλισμα ρίζας της ροδιάς. Όπως αναφέρει η Ντέιβιντ: «Στους πάσχοντες από ημικρανία συνέστησαν να ακουμπούν ένα ψάρι γλυκού νερού (γουλιανό) στους κροτάφους- αγωγή δυσνόητη σήμερα, όπως και η τοποθέτηση μαρουλιού σε αραιά μαλλιά για να προκληθεί πύκνωση του τριχωτού».

Παρόλο που οι αρχαίοι Αιγύπτιοι γιατροί δεν γνώριζαν ουσίες νάρκωσης, δεν δί-στασαν να πραγματοποιήσουν και εγχειρήσεις. Άρρωστα μέλη ακρωτηριάζονταν και αντικαθίσταντο από τεχνητά, όπου υπήρχε αυτή η δυνατότητα. Οι ερευνητές ανακάλυψαν στοιχεία-συμβουλές, πως τεχνητά δάκτυλα που βρέθηκαν σε μούμιες, συνόδευαν τα άτομα και εν ζωή- πρόκειται για τις πρώτες στην ιστορία του κόσμου γνώσεις περί τεχνητών μελών. Πριν 4.000 χρόνια, στις όχθες του Νείλου, εφαρμόζονταν ακόμη και μέθοδοι αντισύλληψης. Ωστόσο, η αποτελεσματικότητά τους θα ήταν ιδιαίτερως δύσκολο να διαπιστωθεί, ακόμη κι από τους έμπειρους συνεργάτες της Βρετανής ειδικού. Η ευρύτερα χρησιμοποιούμενη, μάλλον υδαρής ουσία, η οποία λόγω της οξύτητάς της πιθανότατα δρούσε ως σπερματοκτόνο, συλλεγόταν, αποξηραινόταν και εισαγόταν στον κόλπο ως διάφραγμα και δεν ήταν παρά κόπρανα κροκοδείλων.

Εικ. 8. Ιατρικοί πάπυροι που βράθηκαν σε ναούς, αρχαία πόλεων και τάφους της αρχαίας Αιγύπτου, περιείχαν μεν εξορκισμούς, αλλά και θεραπευτικές συστάσεις και συνταγές.

Κάνοντας μια ταχεία επισκοπή, είναι πιθανό να διαπιστώνουμε, μέσα από τις άφθονες μαρτυρίες για τη νοσολογική κατάσταση των αρχαίων Αιγυπτίων, πως δεν υπάρχουν προβλήματα να επιλύσει η Ιστορία της Ιατρικής ή η Αρχαιολογία, όσον αφορά το θέμα αυτό. Και θα είχε απόλυτο άδικο. Ας εξετάσουμε με πιο κριτικό πνεύμα τα προσφερόμενα στοιχεία. Έχει γραφεί πως η συνεργασία της Αιγυπτιολογίας με τις φυσικές επιστήμες δεν υπήρξε ανέφελη. Συνήθως, οι Αιγυπτιολόγοι προτιμούν τις δικές τους μεθόδους εργασίας, και μόνον όταν φθάνουν σε αδιέξοδο καταφεύγουν στους εκπρόσωπους των θετικών επιστημών για να “αποδείξουν αντικειμενικά” κάποια θεωρία τους. Αντιστοίχως και οι θετικοί επιστήμονες, χωρίς να είναι απόλυτα βέβαιοι για την αξιοπιστία των μεθόδων τους και χωρίς να λαμβάνουν πάντα υπόψη τα συναφή αρχαιολογικά δεδομένα, σπεύδουν να αποφανθούν τελεσίδικα εμποδίζοντας κατ’ ουσίαν την επιστημονική πρόοδο. Παραδείγματα παρόμοιων δυσχερειών προσφέρονται από τις περιπτώσεις ιατρικών διαγνώσεων σε μούμιες.¹²

Αρχαιολογικά ευρήματα που αναπαριστούν νοσολογικές οντότητες

Στη συνέχεια, γίνεται προσπάθεια ανάλυσης των ανωτέρω παραμέτρων.

Ενδεικτικά αναφέρονται μόνο πέντε αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις:

- α) Ο ιερέας Ρέμι απεικονίζεται με το ένα πόδι ατροφικό και κοντύτερο από το άλλο. Δόθηκε η εξήγηση ότι είναι κατάλοιπο προσβολής από πολιομυελίτιδα (Εικ. 9).
- β) Προδυναστικό κεραμικό αγαλματίδιο από το Ασσουάν. Απεικονίζει άτομο με φυματώδη σπονδυλίτιδα (Εικ. 10).
- γ) Ο αχονδροπλαστικός νάνος Seneb και η οικογένειά του. Ο Seneb ήταν “Αρχηγός των Νάνων της Γκαρνταρόμπας” (Εικ. 11)
- δ) Κολοσσιαία αγάλματα και ανάγλυφα του Φαραώ Αχενατών, περίοδος Αμάρνας, 18^η Δυναστεία. Υποτίθεται πως τα ευνοχοειδή χαρακτηριστικά, η ακρομεγαλία των οστών του προσώπου, η ευρεία λεκάνη οφείλονται σε σύνδρομο Frolich, δηλαδή σε υποφυσιογενή υπογοναδισμό (Εικ. 12).
- ε) Η Βασίλισσα του Punet με το συζυγό της υποδεχόμενοι αντιπροσώπους της Βασίλισσας Hatshepsut. Η υπερβολική παχυσαρκία της Βασίλισσας με πτυχές λίπους στα άκρα εξηγήθηκε ως απόδειξη λιποδυστροφίας, 18^η Δυναστεία (Εικ. 13).

Γραπτά κείμενα που περιγράφουν νόσους

Κείμενα που εμμέσως μας πληροφορούν για την ιατρική στην αρχαία Αίγυπτο είναι τα διάφορα χρονικά, τα κείμενα των Πυραμίδων, του Φερέτρου, το βιβλίο των Νεκρών, αγγεία με επιγραφές, Βιβλικές περικοπές, νομικά έγγραφα και γαμήλια συμβόλαια, επιγραφές σε μνημεία ιατρών κ.ο.κ.¹³ Εκτεταμένη ανάλυση των γραμματολογικών ιατρικών μνημείων της αρχαίας Αιγύπτου υπάρχει στα έργα του Grapos.¹⁴ Άμεσα με το θέμα μας ασχολούνται οι διάφοροι ιατρικοί πάπυροι. Σύμφωνα με τον Κλήμεντα της Αλεξανδρείας (200 μ.Χ), οι ιερείς της Πρώιμης Δυναστικής Αιγύπτου έγραψαν το σύνολο των γνώσεών τους σε 42 ιερά βιβλία, τα οποία φύλασσαν στους ναούς και περιέφεραν στις ιερές πανηγύρεις. Έξι από αυτά τα βιβλία ασχολούνταν αποκλειστικά με την ιατρική και συγκεκριμένα με τις γενικές ασθένειες των γυναικών. Κανένα τους δεν διασώθηκε, όπως δεν διασώθηκε και κανένα από τα βιβλία ανατομίας που λέγεται πως είχε γράψει ο ίδιος ο Άθωθις, δεύτερος Φαραώ της 1^{ης} Δυναστείας περί το 3.000 π.Χ.¹⁵ Ίσως οι ιατρικοί πάπυροι που έχουν διασωθεί να αποτελούν εν μέρει τους φιλολογικούς απογόνους

Εικ. 9. Επιτύμβια στήλη που εικονίζει τον ιερέα Ptah με ατροφικό και κοντότερο το δεξιό πόδι. 18η Δυναστεία. Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg, Κοπεγχάγης.

Εικ. 10. Προδυναστικό αγαλματίδιο από ερυθρό πηλό. Παριστά άτομο με νόσο του Pot. Ιδιωτική συλλογή, Παρίσι.

αυτών των πρώτων ιατρικών βιβλίων.

Οι πυραμίδες της Αιγύπτου.

Οι πυραμίδες της αρχαίας Αιγύπτου είναι ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της ανθρώπινης σοφίας και δημιουργίας. Όταν θέλουμε να αξιολογήσουμε τη συμβολή της αρχαίας Αιγύπτου στο παγκόσμιο πολιτισμικό γίνεσθαι, ο θαυμασμός μας εκφράζεται μέσα από τα μνημεία που έχουν δημιουργήσει. Παρόλα αυτά, οι Αιγύπτιοι προσέφεραν πολύ περισσότερα.

Φυτά και Βότανα της αρχαίας Αιγύπτου

Η ευρεία χρήση των φυτών, των βοτάνων και των χειρουργικών μεθόδων, την περίοδο του Ιπποκράτη, έχει επιβεβαιωθεί σήμερα από τους αρχαιολόγους. Η χρήση των φυτών για φαρμακευτικούς σκοπούς είναι τόσο παλιά όσο και ο πολιτισμός και η πρώτη γνωστή γραπτή αναφορά για θεραπευτικά φυτά έρχεται από τους Σουμέριους το 2.200 π.Χ. Ο Ιπποκράτης κατέγραψε περίπου 400 είδη βοτάνων, των οποίων η χρήση ήταν γνωστή από τον 5^ο αιώνα π.Χ. Ο Διοσκουρίδης, κατά τον 1^ο μ.Χ. αιώνα, έγραψε μια βοτανική χρησιμοποιώντας 600 φυτά. Αυτό το έργο αποτέλεσε τη βάση για πολλές μεταγενέστερες βοτανικές έρευνες, από τις οποίες η πιο δημοφιλής γράφτηκε από τον Culperper το 17^ο αιώνα.

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα και του σκοταδισμού, οι προλήψεις σε συνδυασμό με την άγνοια απέδωσαν μαγικές ιδιότητες στα φυτά, μερικές φορές για ασήμαντη αιτία και έτσι αναπτύχθηκαν ιεροτελεστίες και μηχανορραφίες για να συντηρήσουν το μυστήριο και τη μαγεία. Ο άνθρωπος ήταν επίσης πληροφορημένος, από την αρχή

Εικ. 11. Ζωγραφισμένος ασβεστόλιθος από την Giza. Εικονίζει τον αχονδροπλαστικό νάνο Senb. 4η ή 5η Δυναστεία. Μουσείο Καΐρου.

Εικ. 12. Ασβεστολιθικό άγαλμα του Αχενατών με ευνουχοειδή χαρακτηριστικά. Καρνάκ, 18η Δυναστεία. Μουσείο Καΐρου

του πολιτισμού, για τα αποτελέσματα των αρωμάτων στο σώμα, στο μυαλό και στα συναισθήματα. Τα λουλούδια χρησιμοποιούνταν για να προσελκύσουν αγάπη, φαγητό και προστασία. Τα αρωματικά φυτά χρησιμοποιούνταν για να γιατρέψουν το σώμα. Τα πιο ακριβά λουλούδια προσφέρονταν στους θεούς και στις θεές ως θυσία και η χρήση αρωματικών θυμιαμάτων έχει καταγραφεί από την αρχαιότητα. Σε όλο τον κόσμο, από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, διαφορετικές κουλτούρες έχουν ανακαλύψει

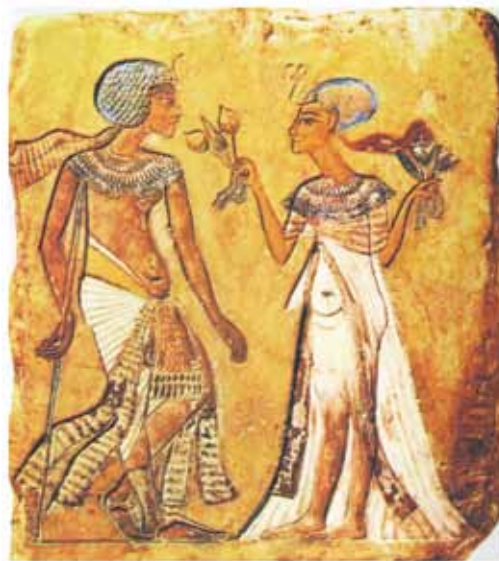

Εικ. 13. Θραύσμα ζωγραφισμένου ανάγλυφου από ασβεστόλιθο, στο ναό της Hatshepsut στο Deir el-Bahari. Απεικόνιση λιποδυστρωφίας, 18η Δυναστεία. Μουσείο Καΐρου.

πολλά κοινά σημεία, όπως και ποικίλες χρήσεις για βότανα και αιθέρια έλαια. Οι γνώσεις αυτές αντικατοπτρίζονται στους μύθους, τους θρύλους, τις παραδόσεις, αλλά και στην ιατρική. Παραδοσιακά, τα βότανα και τα φαρμακευτικά φυτά έχουν πολλούς τρόπους χρήσης. Οι τρόποι αυτοί παραμένουν οι ίδιοι μέχρι σήμερα, εκτός από τις περιπτώσεις που ακολουθούν την οδό της φαρμακοβιομηχανίας, στην οποία τα βότανα και τα φαρμακευτικά φυτά αποτελούν βασικά συστατικά για την παρασκευή φαρμακευτικών σκευασμάτων πιο πολύπλοκων και επιστημονικά πιο ελεγχμένων.¹⁶

Φυτά, προφανώς χρησιμοποιούμενα για θεραπευτικές χρήσεις, υπάρχουν ζωγραφισμένα σε παραστάσεις. Ανάγλυφο σε αμμόλιθο παρουσιάζει την πριγκίπισσα Meretaten να προσφέρει το φυτό του μανδραγόρα στο συζυγό της (18^η Δυναστεία) (Εικ. 14). Το φυτό αυτό, όπως και οι κωδιές της μήκωνος, απεικονίζονται σε πλήθος τοιχογραφιών. Τα άνθη της μήκωνος, που διακοσμούσαν βασιλικές μούμιες, ή οι καρποί της, που ανακαλύφθηκαν αυτούσιοι σε τάφους του Fayyum, όπως και απεικονίσεις της σε νωπογραφίες παλατιών, αποδεικνύουν ότι ανήκουν στο είδος *Paraver rhoeas*. Η *Paraver somniferum* καλλιεργήθηκε μάλλον αργότερα. Το περίφημο ορίum *Thebaicum* παρασκευαζόταν στις Θήβες τα ρωμαϊκά χρόνια και εξαγόταν σε όλες τις μεσογειακές χώρες.

Η Ιταλική επιγραφή που είναι ζωγραφισμένη στο πήλινο δοχείο μεταφράζεται ως “Αιγυπτιακή αλοιφή”. (Εικ. 15) Αποτελείται από δύο μέρη μέλι και ένα μέρος ξύδι, με αρκετή δόση ρυνισμάτων χαλκού, στα οποία οφείλεται η πράσινη στιβάδα που σχηματίζει ο χαλκός. Το μίγμα θερμαίνεται. Όταν κρυώσει, μπορεί να εφαρμοστεί για τη θεραπεία πολλών δερματικών αλλοιώσεων, όπως είναι τα έλκη. Υποστηρίζεται ότι η αλοιφή ανακαλύφθηκε στην Αίγυπτο ή λόγω της ευρείας εφαρμογής της, το μίγμα πήρε το ονομά της (Εικ. 15).

Εικ. 14. Αιγύπτια πριγκίπισσα που κρατά στα χέρια της άνθη του μανδραγόρα και του λωτού (18^η δυναστεία, Αρχαιολογικό Μουσείο Καΐρου).

Οι αρχαιότερες αναφορές σχετικά με τα φυτά (Βαβυλωνιακές πηγές, Παλαιά Διαθήκη, έργα του Ομήρου), που έχουν φτάσει ως τις ημέρες μας μνημονεύουν τα φυτά κυρίως υπό το πρίσμα της χρησιμότητας και της φαρμακευτικής χρήσης τους. Κανείς δεν γνωρίζει πότε συλλέχθηκαν για πρώτη φορά από τη φύση άγρια βότανα, ή πότε καλλιεργήθηκαν για πρώτη φορά, ωστόσο αναφορές από τους αρχαίους Αιγυπτίους δείχνουν τα βότανα να συνιστώνται ως φάρμακα και να χρησιμοποιούνται ως φαγητό, ως καλλυντικά, ως αρώματα και ως βαφές.

Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι εστιάζονταν περισσότερο στη σύγκριση των ζώων και των ανθρώπων από τη μια πλευρά και των φυτών από την άλλη. Ο Εμπεδοκλής, για παράδειγμα, επέμενε στη θεωρία ότι τα φυτά έχουν ψυχή, ενώ ο Αριστοτέλης τα κατατάσσει στα έμψυχα και τα άψυχα. Ο Ιπποκράτης επικεντρώθηκε στις θεραπευτικές ιδιότητες των φυτών και κατέγραψε περίπου 400 είδη βοτάνων, που η χρήση τους ήταν γνωστή κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. Ο Θεόφραστος, ο σπουδαίος αυτός ερευνητής, ξεκινώντας μαζί με τον Μέγα Αλέξανδρο, κατέγραψε σημαντικό αριθμό φυτών των χωρών γύρω από την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, προτού συνεχίσει μέχρι τα ενδότερα της Μέσης Ανατολής. Αργότερα, κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους, τα φυτά μελετούνται μόνο για τη χρησιμότητά τους. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος με τις καταγραφές του και ο Διοσκουρίδης με τη βοτανική του θα κρατήσουν αμείωτο το ενδιαφέρον για τη μελέτη των βοτάνων μέχρι σήμερα. Όπως, είναι αντιληπτό, η επιστήμη της βοτανικής γεννήθηκε στις μεσογειακές χώρες γι' αυτό και τα βότανα της Μεσογείου κατέχουν περίοπτη θέση στην ιστορία της. Η λεκάνη της Μεσογείου υπήρξε από τις σπουδαιότερες εστίες πολιτισμού και ίσως γι' αυτό τα φυτά της είχαν την τύχη να μελετηθούν και να αξιολογηθούν πολύ νωρίτερα από φυτά άλλων περιοχών του πλανήτη. Από την αρχαία Αίγυπτο ως τη Μικρά Ασία και από τον Όμηρο ως τους αρχαίους Έλληνες φιλόσοφους, βρίσκουμε αναφορές στη μεσογειακή χλωρίδα και πλήθος στοιχείων που πολλές φορές ανακατεύουν την ιστορία με το μύθο, την ιατρική με τη μαγεία, τη φύση με την τέχνη.

Εικ. 15. Πήλινο δοχείο με ιταλική επιγραφή, η οποία μεταφράζεται ως "Αιγυπτιακή αλοιφή". Science Museum, Λονδίνο.

Ο Όμηρος στην Οδύσσεια γράφει:

“.....τοία Διός θυγάτηρ είχε φάρμακα μητιόντα, εσθλά, τα η Παλύδαμνα πόρην, Θώνος αρακοίτις, Αιγυπτίη, τη πλείστα φέρει ζειδιωρος άρουρα φάρμακα, πολλά μεν εσθλά μεμιγμένα, πολλά δε λυγρά, ιητρός δε έκαστος επισιτάμενος περί πάντων ανθρώπων, η γαρ Παιήνος εισί γενεθλής”.

Οδύσσεια, Δ: 227-232

“..... τέτοια λογής βότανα φύλαγε θαυματοουργά η Ελένη ξαρωστικά τάχε απ’ την Αίγυπτο της Πολυδάμνουας δώρο της γυναικός του Θώνα αρίφνητα φυτρώνει η γης ‘κει πέρα μισά ξαρωστικά αξεδιάλεχτα, μισά φαρμακωμένα εκεί γιατρός είναι καθένας τους, και τους ανθρώπους όλους πενούν στην τέχνη αυτή, και η φύτρα τους από τον Παιήνα σέρνει”.

(Μετάφραση Καζαντζάκη-Κακριδή)

Η περιοχή γύρω από τη Μεσόγειο θάλασσα, που αποτελείται από ένα τμήμα της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής, ήταν πάντα κοιτίδα πολιτισμού. Τα βότανα ταξίδεψαν από τη Μεσόγειο στην Ανατολή και αντίστροφα. Από νωρίς το εμπόριο βοτάνων και μπαχαρικών δρομολογήθηκε από την Κίνα και την Ινδία μέσω της Αραβίας στις χερσονήσους της Μεσογείου Θάλασσας, που έκανε την περιοχή σημαντικό σημείο πολιτισμού και εδσοματολογικής ανταλλαγής. Στο ζεστό μεσογειακό κλίμα, πολλά αρωματικά φυτά αναπτύσσονταν σε αφθονία, στο πέρασμα των αιώνων ακόμη περισσότερο, καθώς συστήνονταν από τους εμπορευόμενους, τους πρόσφυγες ή τους μετανάστες από τα βάθη της Ανατολής.

Η πρόοδος της Ιατρικής δεν είναι τόσο σύγχρονη όσο θέλουμε να πιστεύουμε. Ίσως θα ήταν σκόπιμο να μιλάμε για απλή αναγέννηση της ιατρικής. Σαν πρώτος ιατροφαρμακοποιός βοτάνων αναφέρεται ο Κένταυρος Χείρωνας, στο Πήλιο. Τα άπαντα του Ιπποκράτη (460-377 π.Χ), εξάλλου, ήταν η βασική ιατρική βιβλιογραφία επί σειρά αιώνων και τα χειρουργικά εργαλεία της εποχής που διασώθηκαν είναι σχεδόν όμοια με πολλά από αυτά που χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα. Πολλοί μελετητές εξακολουθούν και σήμερα να αναζητούν την αρχαία εμπειρία και γνώση σε βιβλία όπως η «βοτανική του Διοσκουρίδη», που αν και γραμμένο πριν από 1000 χρόνια συλλέγει πολύτιμη και ακόμα πιο παλαιά γνώση.

Η χρήση των φυτών και των βοτάνων είναι ευρύτατα διαδεδομένη σε όλα τα έργα του Ιπποκράτη. Χαρακτηριστικές περιγραφές για την εφαρμογή τους σε όλα τα νοσήματα συναντά συχνά ο αναγνώστης. Στη συνέχεια, αναφέρονται νοσήματα στα οποία χρησιμοποιούνται φυτά και βότανα, με ιδιαίτερη έμφαση σ’αυτά που προέρχονται από την Αίγυπτο και αναφέρονται στα έργα του Ιπποκράτη.¹⁷

(Προφανώς πρόκειται για περιγραφή ενός παροξυσμού του εγκεφάλου, μιας περιπλοκής οξείας μανίας). Άλλη νόσος πυκνή: προέρχεται από τη χολή, όταν αυτή συρρέει στο συκώτι και κατευθύνεται προς το κεφάλι. Τα συμπτώματα είναι τα ακόλουθα: το συκώτι διογκούται και με τη διόγκωση αυτή, απλώνεται προς τις φρένες (διάφραγμα). Αμέσως παρουσιάζεται πονοκέφαλος, στους κροτάφους ιδίως η ακοή αμβλύνεται και πολλές φορές μάλιστα συσκοτίζεται και η όραση ο άρρωστος κυριεύεται από ρίγος και πυρετό. Αυτά τα συμπτώματα εκδηλώνονται στην αρχή της νόσου μα εκδηλώνονται κατά διαλείμματα, πότε εντονότερα και πότε ελαφρότερα... Η νόσος αυτή εκδηλώνεται

κυρίως όταν ταξιδεύει κανείς, όταν βαδίζει σε έναν έρημο δρόμο και όταν τρομάξει από κάποιο φάντασμα: εκδηλώνεται και με άλλο τρόπο. Όταν ο άρρωστος βρίσκεται σε τέτοια κατάσταση, θα του δώσετε δέκα οβολούς μαύρο ελλέβορο μέσα σε γλυκό κρασί ή θα του ετοιμάσετε αυτό το κλύσμα: παίρνετε νίτρο Αιγύπτου όσο είναι ο αστράγαλος του προβάτου, το κοπανίζετε καλά, το ανακατώνετε σε ένα γουδί μισή κοτύλη βρασμένο μέλι εξαιρετικής ποιότητας, μισή μέλι, μισή κοτύλι λάδι και τέσσερεις κοτύλες νερό από βρασμένα τεύτλα, που είχατε αφήσει εκτεθειμένα στη δροσιά της νύχτας· εάν θέλετε, αντί νερό από τεύτλα, βάζετε βρασμένο γάλα όνου με όλα αυτά ανακατωμένα κάνετε το κλύσμα, είτε υπάρχει πυρετός, είτε όχι. Θα έχει για ρόφημα ζωμό από κριθή καλά βρασμένη μαζί με μέλι. Θα πίνει ένα κράμα από μέλι, νερό και ξύδι έως ότου η νόσο κριθεί. Κρίνεται σε δεκατέσσερεις μέρες το πολύ, είτε είναι θανατηφόρα είτε όχι. Σε πολλούς, η νόσος υποχωρεί και υποτροπιάζει πάλι: σε περίπτωση υποτροπής, υπάρχει κίνδυνος να χάσει ο άρρωστος τη ζωή του. Σε επτά μέρες κρίνεται αν αυτή είναι θανατηφόρος ή όχι. Εάν ο άρρωστος περάσει αυτό το όριο, δεν πεθαίνει σχεδόν, μα οι περισσότεροι με τη θεραπεία γίνονται καλά.

(Ισχιαλγία-Καυτηρίαση). Ισχιαλγία: Η ισχιαλγία παρουσιάζεται στους περισσότερους με τον τρόπο αυτό: εάν εκτεθεί κανείς στον ήλιο πολλή ώρα, τα ισχία θερμαίνονται και το υγρό που υπάρχει μέσα στις αρθρώσεις ξηραίνεται. Η απόδειξη για μένα ότι ξηραίνεται και πήξει είναι αυτή: ο άρρωστος δεν μπορεί να στρέψει ή να κινηθεί τις αρθρώσεις του, γιατί πονάει και η σπονδυλική του στήλη δεν μπορεί να λυγίσει... Έπειτα, την άλλη μέρα, θα του δώσετε να πιεί σπόρο της Κνίδου. Εάν αυτά δεν τον ωφελήσουν, θα ετοιμάσετε αυτό το κλύσμα: τρίβετε μισή κοτύλη κύμινο, κοπανίζετε στο γουδί ένα κολοκύθι ακομμάτιαστο από τα μικρά και στρογγυλά, ψιλοκοσκινίζετε ένα τέταρτο της μνας (μνα=324 g.) κόκκινο νίτρο Αιγύπτου, το καβουρδίζετε, το ψιλοτρίβετε, ρίχνετε σε ένα δοχείο όλα αυτά και χύνετε μια κοτύλη λάδι, μισή κοτύλη μέλι, μια κοτύλη άσπρο γλυκό κρασί και δύο κοτύλες νερό από τεύτλα. Τα βράζετε έως ότου νομίσετε πως έχουν πήξει αρκετά, έπειτα σουρώνετε με ένα πανί το παρασκεύασμα αυτό και προσθέτετε μια κοτύλη μέλι Αττικής, εάν δε θέλετε να βράσετε το μέλι μαζί με τα άλλα...

(Συστολή του στομίου της μήτρας. Φαίνεται ότι πρόκειται εδώ για απόκλιση της μήτρας). Εάν το στόμιο της μήτρας συσταλεί, τα έμμηνα σταματούν και αν έρχονται είναι λιγοστά και κακά. Η γυναίκα υποφέρει όταν συνουσιάζεται και αισθάνεται άλγος στο υπογάστριο και στη μέση και αν αγγίξει κανείς με το δάκτυλο και εξετάσει το στόμιο, δε φαίνεται αυτό. Όταν παρουσιάζεται η κατάσταση αυτή, θα συστήσετε υποκαπνισμούς με ανθρώπινα ούρα, και έπειτα η γυναίκα θα πλυθεί με νερό από φακή. Ύστερα, θα κάνει υποκαπνισμούς της μήτρας με Αιγυπτιακό μύρο και αν η μυρωδιά φθάσει στη μύτη, υπάρχει ελπίδα να γίνει καλά. Την ώρα που πηγαίνει να κοιμηθεί θα βάλει έναν πεσσό με λάδι Αιγυπτιακό, αλειμμένο σε μαλλί και την άλλη μέρα θα εξακριβώσετε εάν η μήτρα έχει ανέβει περισσότερο. Έπειτα θα κάνετε ένα αρωματικό υποκαπνισμό και θα τοποθετήσετε σε πεσσό καθαρτικά φάρμακα που δεν ερεθίζουν...

(Παρέκκλιση της μήτρας σε λεχώ). Εάν, σε μια λεχώ, η μήτρα στηριχθεί προς τη λαγόνα ή το πλευρό, πρέπει να βάλετε λευκό λάδι της Αιγύπτου στην υγιή λαγόνα ή βάκκαρη. Η γυναίκα θα πλαγιάζει από τη γερή λαγόνα θα πάρει σε ποτό πέντε μαύρους σπόρους πηγουινιάς, καρπό της κουφοξυλιάς, μια κόγχη και καστόρι όσο ένα κουκκί μέσα σε κρασί.

(Απορίθμηση των θεραπευτικών μέσων και των πεσσών που προκαλούν την έξοδο του

υστέρου και την έμμηνη ρύση) Όταν η μήτρα προκαλεί πνιγμονή, δίνετε στην ασθενή να πιεί μέσα σε άσπρο κρασί καστόριο και κόνουζα. Εάν η πνιγμονή εξακολουθεί, ανακατώνετε με μέλι το εσωτερικό και λευκό μέρος του κόκκου και αλείφετε τη ρίνα. Άλλο κατευναστικό των πόνων: παίρνετε τη ρίζα της μαλάχης και τη φλούδα του μαράθου και του κρηθμού και δίνετε να τα πιεί σε κρασί. Άλλο: μαύρους θαλασσίους αστέρας και κράμβην, τα ανακατώνετε σε μοσχάτο κρασί και δίνετε να το πιεί. Άλλο: παίρνετε τρεις οβολούς σμύρνα, λίγο κόριον, ρητίνη, ρίζα γλυκυσίδης και Αιθιοπικόν κύμινον. Τα κοπανίζετε καλά όλα αυτά, τα μουσκεύετε σε άσπρο κρασί και δίνετε να τα πιεί. Κινητικό της μήτρας: δίνετε να πιεί τη ρίζα του κροτωνοειδούς. Εάν η μήτρα, πλακώνοντας την καρδιά, προκαλεί πνιγμονή, δίνετε να πιεί σε κρασί καρπό άγνου και γλυκυσίδη. Πεσσοί ερεθιστικοί που φέρνουν αίμα: ανακατώνετε πέντε καθαρίδες με λιβανωτόν και σμύρναν, τους δίνετε το μέγεθος που έχει μια κηκίς σε μακρουλό σχήμα, τα βάζετε σε μαλλί, τα τυλίγετε με ένα λεπτό πανί, τα μουσκεύετε με λευκό Αιγυπτιακό μύρον ή με τριανταφυλλόλαδο, και τοποθετείτε αυτό τον πεσσό. Άλλο: παίρνετε βούπρηστιν, ολόκληρη αν είναι μικρή, μισή αν είναι μεγάλη, την ανακατώνετε με τις παραπάνω ουσίες, και την τοποθετείτε με τον ίδιο τρόπο. Άλλο: κοπανίζετε φύλλα της ανεμώνης, τα βάζετε σε ένα πανί, προσθέτετε λίγη σμύρνα και τα μεταχειριζόσαστε με τον ίδιο τρόπο... Το παρασκεύασμα αυτό προκαλεί την έμμηνη ρύση: κοπανίζετε έναν Αιγυπτιακόν βάλανον μαζί με Σούσιον (που είναι χύμα της Αιγύπτου), προσθέτετε νερό, τα τυλίγετε σε μαλλί και τοποθετείτε αυτό τον πεσσό. Άλλο, καθαρτικό της χολής: κοπανίζετε την ψύχα ενός κολοκυθίου, τη ζυμώνετε με μέλι, κάνετε έναν πεσσό και τον τοποθετείτε.

(Υποκλυσμοί). Υποκλυσμοί: παίρνετε πράσινα χειμωνιάτικα σύκα, τα βράζετε με νερό και με σιγανή φωτιά, τα αδειάζετε σε άλλο δοχείο, προσθέτετε λάδι και κάνετε κλύσμα. Συνεχίζετε το κλύσμα με τούτο: παίρνετε φλούδες από ρόδια, κηκίδια, πριονίδια από λωτό, τα βράζετε σε μπρούσκο κρασί, τα αδειάζετε σε άλλο δοχείο και κάνετε το κλύσμα. Άλλο: καίτε λάσπη του κρασιού, τη ρίχνετε στο νερό και έπειτα κάνετε το κλύσμα με το νερό- το κλύσμα θα συνεχισθεί με το παρασκεύασμα τούτο: παίρνετε φλούδες από ρόδια, μύρτα, φύλλα από «ρουν», τα βράζετε σε κρασί και κάνετε το κλύσμα. Άλλο: βράζετε κράμβην με νερό, στον χυλό αυτόν βράζετε λινόζωστη, προσθέτετε λίγα σπέρματα λίνου, τα αδειάζετε σε άλλο δοχείο και κάνετε κλύσμα. Άλλο: Παίρνετε ένα οξύβαφο, σμύρναν, λιβανωτόν, σέσελι, άνισον, σπέρμα λίνου, νέτωπον, ρητίνη, μέλι, λίπος χήνας, ξύδι λευκό, Αιγυπτιακό άρωμα, σε ίσα μέρη το καθένα απ'αυτά, τα κοπανίζετε, τα μουσκεύετε σε δύο κοτύλες άσπρο κρασί και έπειτα κάνετε χλιαρό το κλύσμα.

(Υποκαπνισμοί, καθάρσεις της μήτρας). Καθαρτικοί υποκαπνισμοί της μήτρας, όταν είναι σκληρή: κρασί πολύ γλυκό αραιωμένο με νερό μισό και μισό, τρία αττικά ημίχοα, ρίζα και καρπό μαράθου, ένα τέταρτο, ροδέλαιο μισή κοτύλη, τα βάζετε σε ένα δοχείο που το σκεπασμά του έχει μια τρύπα, χύνετε κρασί, βάζετε ένα καλάμι μέσα στην τρύπα και κάνετε τον υποκαπνισμό. Έπειτα η γυναίκα θα βάλει σκιλλοκρέμμυδο για πεσσό. Εάν παρουσιασθούν αιφνίδια δυνατοί πόνοι και λιποθυμίες, γύλλα ρόδων, κιννάμωμο, καθαρή σμύρνα, λάδι από πικραμύγδαλα, χυμό μήκωνος, κάνετε με όλα παστίλιες βάρους μιας δραχμής, τα βάζετε απάνω σε ένα κομμάτι από σπασμένο αμφορέα, και όταν κοκκινίσει από τη φωτιά, το μεταχειριζόσαστε για τον υποκαπνισμό- η στύρακα όσο βάζουν μέσα στο λάδι, τον χρησιμοποιείτε με τον ίδιο τρόπο. Όσα γενικά χρησιμοποιούνται για τη σύνθεση των μύρων, τα κοπανίζετε και τα ρίχνετε μες στην κόπρη της αγελάδας, αλειμένη με λάδι από πικραμύγδαλ όπως και ο στύρακας, ροδέλαιο εκλεκτής ποιότητας

και αυγυπτιακό μύρο· Τούτο το μεταχειριζόσαστε για υποκαπνισμούς ύστερα από την έμμηνη κάθαρση.

(Πεσσός). Αιγυπτιακή στύψη, την τυλίγετε σε μαλακό μαλλί και τη βάζετε. Άλλο: κοπανισμένη αρτεμισία, τη βρέχετε με κρασί και τη βάζετε.¹⁷

Εάν, όμως, ο πόνος περιορίζεται στην υποδιαφραγματική περιοχή, και δεν εκδηλώνεται στην κλείδα, πρέπει να προκαλέσει κανείς κοιλιακή κένωση ή με μαύρο ελλέβορο (*helleborus orientalis*, Lin) ή με ευφόρβιο (*rurhorbia perlus*, Lin): πρέπει να αναμίξει κανείς το μαύρο ελλέβορο με το δαύκο της Κρήτης (*athamanta cretensis*, Lin), το σέσελι της Κρήτης (*tordylium o officinale*, Lin.), το κύμινο (*cuminum cymilum*, Lin.), το άνηθο (*rimpinella anisum*, Lin.) ή με κάποιο άλλο αρωματικό φυτό· το ευφόρβιο με το χυμό του σιλφίου (*assa foetida*)· γιατί αυτές οι ουσίες, ανακατωμένες μαζί, έχουν ανάλογες θεραπευτικές ιδιότητες μεταξύ τους. Ο μαύρος ελλέβορος προκαλεί κενώσεις καλύτερες και ευνοϊκότερες για τις κρίσεις από το ευφόρβιο· το τελευταίο αυτό φυτό, με τη σειρά του, είναι καταλληλότερο για την αποβολή των αερίων· πάντως, και τα δύο αυτά φάρμακα κατευνάζουν τον πόνο, όπως και πολλά άλλα καθαρτικά· μα τα δύο αυτά που ανέφερα είναι τα αποτελεσματικότερα από όλα όσα γνωρίζω.

Οι άρρωστοι που έχουν ζεστό το υπογάστριο, και οι κενώσεις τους είναι σφοδρές κι ανώμαλες από την εξάντληση, εάν είναι σε θέση να ανεχθούν το λευκό ελλέβορο (*veratrum album*, Lin.), δώστε τους το φάρμακο αυτό για να προκαλέσετε εμετό· διαφορετικά, πρέπει να τους δώσετε, κρύο και πηχτό ζυμό από στάρι της χρονιάς, ζυμό φακής, ψωμί καψαλισμένο στη χόβολη, ψάρι βραστό· εάν έχουν πυρετό, ψητό εάν είναι απύρετοι, και κόκκινο κρασί σε περίπτωση απυρεξίας. Σε αντίθετη περίπτωση, θα τους δώσετε νερό από μούσμουλα ή από σμύρτα ή από μήλα ή από κισούρβα (σόρβο) η από χουρμάδες ή από άνθη της αμπέλου. Εάν ο άρρωστος είναι απύρετος, κι έχει πόνους στα έντερα, θα του δώσετε στην αρχή ναπιεί λίγο όνειο γάλα ζεστό, αυξάνοντας αργότερα την ποσότητα και πασπαλίζοντας μέσα σ' αυτό λιναρόσπορο κι αλεύρι από στάρι κι αλεσμένα κουκκιά της Αιγύπτου (φούλια), αφού αφαιρέσετε απ' αυτά όσα είναι πικρά· θα του δώσετε επίσης να φάει αυγά ψημένα όχι πολύ σφιχτά, ψιλοκομμένο αλεύρι από στάρι, σιμιγδάλι, κεχρί και χοντραλεσμένο αλεύρι μέσα σε γάλα (μπληγούρι)· αυτά πρέπει να του δίνονται βρασμένα και κρύα, καθώς και ότι άλλο παρόμοιο ποτό ή φαγητό του προσφέρεται.

Ειδικότητες Ιατρικής στην αρχαία Αίγυπτο

Η Αιγυπτιακή ιατρική αναγνωριζόταν γενικά ως προοδευμένη από τους Έλληνες και ο Ηρόδοτος (II, 77) βεβαιώνει ότι οι Αιγύπτιοι ήταν υγιέστεροι όλων των ανθρώπων της εποχής μετά τους κατοίκους της Λιβύης. Η Αιγυπτιακή ιατρική βρισκόταν στα χέρια των ιερέων, οι οποίοι αμείβονταν πλουσιοπάροχα από τις εισπράξεις των ναών, αλλά και από τους ασθενείς. Φαίνεται ότι αποτελούσαν ιεραρχικά οργανωμένο σώμα.

Τότε αρχίζουν να διακρίνονται οι πρώτες ειδικότητες. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (II, 84), υπήρχαν πολλοί γιατροί ειδικευμένοι σε ένα μόνο κλάδο της ιατρικής. Άλλοι ήταν γιατροί των οφθαλμών, άλλοι της κεφαλής, άλλοι των οδόντων, άλλοι της κοιλίας και άλλοι των εσωτερικών (αφανών) νοσημάτων («οι μεν γαρ οφθαλμών ιητροί κατεστάσι, οι δε καφαλής, οι δε οδόντων, οι δε κατά νηδύν, οι δε των αφανέων νούσων. Πάντα δ' ηιτρών εστι πλέα»). Οι Αιγύπτιοι γιατροί έχαιραν μεγάλης εκτιμήσεως. Ο Ηρόδοτος (III, 1) αναφέρει ότι ο Κύρος, ο βασιλιάς των Περσών, ζήτησε από τον ηγεμόνα της Αιγύπτου Άμαση να του αποστείλει τον καλύτερο οφθαλμίατρο της Αιγύπτου και η επιθυμία του

ικανοποιήθηκε.

Γνωρίζουμε επίσης τα ονόματα πολλών γιατρών της Αιγύπτου, από επιγραφικά και άλλα μνημεία. Ο αρχαιότερος γνωστός γιατρός του κόσμου είναι ο αρχίατρος του Φαραώ Sahure της 5^{ης} δυναστείας, που ονομαζόταν Sekhet' Epanach.

Στην αρχαία Αίγυπτο δεν επιτρεπόταν σε κανένα γιατρό να έχει και δεύτερη ειδικότητα. Ο καθένας έπρεπε να γνωρίζει ένα αντικείμενο, αλλά όσο τελειότερα γινόταν. Αυτό εξασφάλιζε τη βέλτιστη δυνατή ειδικευση και ποιότητα. Οι περισσότεροι από τους άλλους λαούς χρησιμοποιούσαν γιατρούς «πανειπιστήμονες» που ήξεραν ότι προλάβαιναν όσα περισσότερα μπορούσαν.

Κατά τις αιγυπτιακές ιατρικές αντιλήψεις τα αίτια των νόσων οφείλονται, ως επί το πλείστον, σε θεϊκές και δαιμονικές επιδράσεις, αλλά παράλληλα προβάλλονται αίτια περισσότερο λογικά, όπως η υπερβολική τροφή ή οι σκώληκες, αντίληψη που φαίνεται περισσότερο ορθολογιστική εάν σκεφθούμε την πληθώρα των παρασίτων της περιοχής. Κύρια επίσης νοσολογική ιδέα είναι οι βλάβες των αγγείων, τα οποία φλεγμαίνουν ή σκληρύνονται, αντίληψη που έρχεται σε συμφωνία με τα ευρήματα της αρτηριοσκληρόνωσης στις μούμιες τα οποία, ως φαίνεται, δε διέφυγαν της προσοχής των ταριχευτών.

Η διαγνωστική των Αιγυπτίων παρουσιάζει αρκετά σημεία ορθολογιστικής σκέψης. Κατά τον πάπυρο του Ebers, η διάγνωση τίθεται μετά από κλινική εξέταση, η οποία περιλαμβάνει την επισκόπηση και την ψηλάφηση για τη διαπίστωση αυξημένης θερμοκρασίας ή κάποιας σκληρίας. Ακόμη, στον ίδιο πάπυρο γίνεται νύξη και της ακρόασης, όταν σε μια περίπτωση αναφέρεται ότι «εδώ το ους ακούει». Την εξέταση ακολουθεί η πρόγνωση και η θεραπεία. Ο πάπυρος του Smith, που είναι τελείως εμπειρικός, περιέχει πολλά στοιχεία και δίνει σαφείς οδηγίες για την παρατήρηση κατά την εξέταση του ασθενούς, την πιθανή διάγνωση την οποία ο γιατρός οφείλει να γνωστοποιεί στον ασθενή, την πρόγνωση και τέλος τη θεραπεία.

Τα *materia medica* των Αιγυπτίων γνωρίζουμε πληρέστερα, διότι οι πιο γνωστοί πάπυροι είναι κυρίως φαρμακολογικοί και θεραπευτικοί. Τα φάρμακα χρησιμοποιούνται με διάφορους τρόπους, *per os* (δισκία), *per rectum* (υπόθετα), ως κολπικά υπόθετα και συνήθως χορηγούνται με συνοδεία επωδών και επικλήσεων θεοτήτων.

Παθολογία

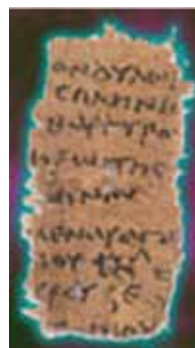
Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι ήταν πρωτοπόροι και στην παθολογία. Ο αρχαιότερος γνωστός παθολόγος θεωρείται ο Imhotep, το 2.725 π.Χ. Ήταν, επίσης, κατασκευαστής πυραμίδων, αστρολόγος και αξιωματικός. Η διαδεδομένη κάποτε αντίληψη, ότι οι αρχαίοι Αιγύπτιοι γνώριζαν ελάχιστα για την ανατομία του σώματος, έχει καταρριφθεί με τις τελευταίες ανακαλύψεις και αποκρυπτογραφήσεις παπύρων. Οι γιατροί στην αρχαία Αίγυπτο ειδικεύονταν με πολύχρονες σπουδές σε ναούς/σχολές. Γνώριζαν πώς να κολλάνε σπασμένα κόκαλα, μελέτησαν τη δομή του εγκεφάλου και ήξεραν ότι ο παλμός προκαλείται από την καρδιά. Μπορούσαν να θεραπεύσουν πολλές ασθένειες και συνταγογραφούσαν ανάλογα. Στην Εικ. 16 απεικονίζεται συνταγή στα ελληνικά, η οποία αναφέρεται στο μονοξείδιο του μολύβδου. Χρησιμοποιούσαν επίσης το καστορέλαιο, το ταννικό οξύ και τον κολιάνδρο. Είχαν μια μανία με την καθαριότητα του εντέρου και τη σωστή λειτουργία αυτού που έφτανε σε βαθμό μονομανίας και σχολιάστηκε ειρωνικά από μεταγενέστερους Έλληνες ιατρούς και φιλοσόφους. Στον πάπυρο Edwin Smith, που γράφτηκε το 1700 π.Χ. αλλά βασίστηκε σε κείμενα του 2.650 π.Χ., διαβάζουμε για τις πληγές και τη θεραπεία τους.

Λίγα γράφονται για τις ασθένειες. Ο πάπυρος Ebert θεωρείται πιο ολοκληρωμένος και αποτελείται από 110 σελίδες, με συνολικά περίπου 877 θεραπείες. Δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένα σημεία του σώματος, αλλά υιοθετεί μια ολιστική αντίληψη και έχει τμήματα που καλύπτουν οτιδήποτε, από τα δάκτυλα των ποδιών μέχρι το κεφάλι και από τα δάκτυλα των χεριών μέχρι τα μάτια. Διαθέτει, επίσης, συνταγές για τη θεραπεία των παρασιτικών ασθενειών του στομάχου και ένα τμήμα του αναφέρεται στην καρδιά.

Οφθαλμολογία

Ιδιαίτερα εντυπωσιακή αναφορά γίνεται στον Άντυλο, που λέγεται ότι είχε προχωρήσει σε οφθαλμολογικές εγχειρίσεις καταρράκτη στην αρχαία Αθήνα. Πρόσφατες ανασκαφές στη Βαβυλώνα, Ελλάδα και Αίγυπτο αποκάλυψαν μπρούτζινα εργαλεία που μπορεί να έχουν χρησιμοποιηθεί για εγχείριση καταρράκτη (Εικ. 17). Είναι το πιθανότερο να ήταν οι αρχαίοι Ινδοί αυτοί που πρώτοι ασχολήθηκαν με το θέμα, αλλά μέχρι την εποχή που ο Μέγας Αλέξανδρος έφτασε στην Ινδία, οι αρχαίοι Έλληνες γνώριζαν λιγότερα για την Ινδία από όσα γνωρίζαμε εμείς για τους Κινέζους πριν τον Μάρκο Πόλο. Παρόλα αυτά, υπάρχει αναφορά ότι ο Μέγας Αλέξανδρος συνάντησε στην Ινδία περιοχή με Έλληνες που προέρχονταν από αρκετά παλιότερο ξεχασμένο αποικισμό. Η αρχαιότερη γραπτή αναφορά σε εγχείριση καταρράκτη υπάρχει σε Σανσκριτικά κείμενα από τον 5^ο αιώνα π.Χ. Φημιολογείται ότι τα έγραψε ο Ινδός χειρουργός Susruta, ο οποίος εξασκούσε ένα είδος χειρουργικής επέμβασης (reclination), κατά την οποία αλλάζουν θέση στον θολωμένο φακό και ο ασθενής βλέπει καλύτερα, αλλά η όραση παραμένει θολή χωρίς διορθωτικά γυαλιά. Αυτή η τεχνική εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται στην Αίγυπτο, Ινδία και Θιβέτ, μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα!

Για τους αρχαίους Αιγύπτιους και τη συμβολή τους στην οφθαλμολογία, λίγα είναι

Εικ. 16. Τμήμα αρχαίου παπύρου

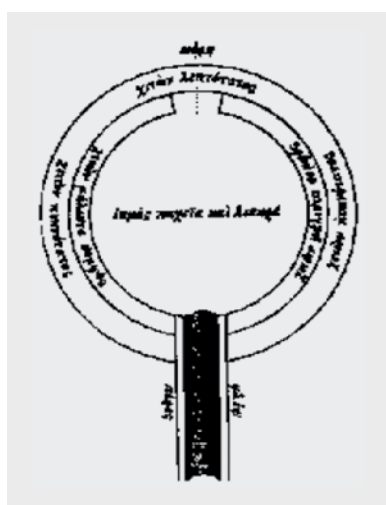

Εικ. 17. Χειρουργικά οφθαλμολογικά εργαλεία από την Αίγυπτο.

γνωστά. Θεωρούμε ότι γνώριζαν και περιέγραψαν τον καταρράκτη, αλλά δεν διέθεταν χειρουργική θεραπεία, παρά μόνο βάμματα και ξόρκια. Η ιατρική γενικότερα είχε γνωρίσει ιδιαίτερη ανάπτυξη στην αρχαία Αίγυπτο και δεν περιοριζόταν πάντα σε μεταφυσικές θεωρήσεις των αιτιών.

Η πρώτη καταγεγραμμένη ιατρική στην αρχαία Αίγυπτο χρονολογείται το 2.600 π.Χ. και ο αρχαιότερος ορθαλμίατρος μέχρι σήμερα θεωρείται ο Iry, που έζησε κατά την περίοδο της 6^{ης} Δυναστείας (2.400 π.Χ.). Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι, από το 2.000 π.Χ. και μετά, ο πολιτισμός των αρχαίων Αιγυπτίων ήταν ήδη αρχαίος και σημαντικά κομμάτια γνώσης προφανώς έχουν χαθεί, αντί να μεταφερθούν σε άλλους πολιτισμούς, όπως οι αρχαίοι Έλληνες. Στην Εικ. 18 φαίνεται πάπυρος που χρονολογείται από το 1.342 έως το 1.200 π.Χ. Παρόλη την συμβολή της σχολής του Ιπποκράτη, στην ιατρική ο καταρράκτης δεν αναφέρεται ως θεραπευόμενη ασθένεια, αναφέρονται όμως άλλες επεμβάσεις.

Με τη δημιουργία της Αλεξανδρινής σχολής της Ιατρικής (300 π.Χ.), τα πράγματα άλλαξαν δραματικά. Τότε είχαν ήδη δημιουργηθεί οι μεγάλες βιβλιοθήκες της Αλεξανδρείας και της Περγάμου και η ανατομία είχε ήδη αναπτυχθεί σαν επιστήμη. Οι Αλεξανδρινοί επιστήμονες αναθεώρησαν και ξανάγραψαν όλα τα πεδία των επιστημών που τους ενδιέφεραν: φυσική και ιδιαίτερα οπτική, εμπειρική χημεία (ή σωστότερα «χυμεία» κατά την τότε γραφή, μιας και αναφερόταν σε χυμούς), ανατομία, φυσιολογία, παθολογία, θεραπεία και εγχείριση. Είναι πιθανό αυτή η επιστημονική συγκέντρωση να δημιουργήθηκε εκεί γιατί την ίδια εποχή η Ελλάδα ήταν απασχολημένη με πολέμους και αναταραχές, αλλά και γιατί βρισκόταν κοντύτερα στην αρχαία γνώση της Αιγύπτου και Μεσοποταμίας. Θεωρείται δεδομένο ότι η συμβολή της Βιβλιοθήκης ήταν τεράστια- κατά το 47 π.Χ., η βιβλιοθήκη αριθμούσε περισσότερα από 700.000 συγγράμματα. Σημαντικοί για την ανάπτυξη της οφθαλμολογίας ήταν ο Ηρόφιλος ο Χαλκηδών (344-280 π.Χ.) και ο Ερασίστρατος της Χίου (309-260 π.Χ.). Από τους μεταγενέστερους Άραβες και φυσιολόγους της Αναγέννησης δεν προστέθηκε σχεδόν τίποτα μιας και οι περισσότεροι δείχνουν να

Εικ. 18. Το μάτι κατά τον Δημόκριτο τον Αβδηρήτη

βασίστηκαν στη φαρμακολογία του Διοσκοριδίδη μεταφρασμένη στα Ισπανικά.

Η Αλεξανδρινή σχολή έδωσε μια πολύ λεπτομερή περιγραφή του καταρράκτη αλλά είναι απίθανο αυτοί να ανέπτυξαν τις μεθόδους – θεωρείται πιθανότερο να εξέλαβαν γνώση από αλλού, παραμένει άγνωστο όμως από πού και πώς, αφού ούτε ένα αυτούσιο σύγγραμμα ή πάπυρος της Βιβλιοθήκης δεν επέζησε ως τις μέρες μας και τεράστια ποσά γνώσης έχουν χαθεί.

Οδοντιατρική

Κοντά στο Σαιντ Λούις του Μισούρι (ΗΠΑ), βρέθηκαν κρανία ινδιάνων με σφραγίσματα στα δόντια από κάποιου είδους τσιμέντο! Αυτή η πρακτική ξεκίνησε να εφαρμόζεται πάλι σχετικά πρόσφατα. Κάποιοι σύγχρονοι μελετητές επιμένουν ότι ήταν απλά μια παράξενη μόδα των ινδιάνων, που επέμεναν να τρυπάνε τα δόντια τους. Στην Αιγυπτιακή κοιλάδα των βασιλέων βρέθηκαν μούμιες με γέφυρες στα δόντια τους, σχεδόν ίδιες με αυτές που κατασκευάζονται και σήμερα. Από την αρχαία Αίγυπτο βρέθηκε πάπυρος γραμμένος στα Ελληνικά που περιγράφει συνταγή οδοντόκρεμας. Είναι από τον 4^ο αιώνα μ.Χ. και περιγράφει σκόνη πλυσίματος των δοντιών αποτελούμενη από αλάτι, μέντα, ίριδες και πιπέρι. Ο πάπυρος βρίσκεται στο αρχαιολογικό μουσείο της Βιέννης. Σφραγίσματα δοντιών έχουν βρεθεί σε σκελετούς των Ίνκας και μάλιστα με ανοξειδωτο σίδηρο! Αυτό δεν έχει περιγραφεί έκτοτε.

Συνταγές οδοντόκρεμας

Συνταγή οδοντόκρεμας από την αρχαία Αίγυπτο βρέθηκε σε πάπυρο του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. από μελετητές στην εθνική βιβλιοθήκη της Βιέννης. Η συνταγή, γραμμένη στα Ελληνικά, περιελάμβανε αλάτι, δυόσμο, πιπέρι και σκόνη ίριδας (είδος κρίνου). Η χρήση της ίριδας μελετάται και πάλι σήμερα για την ευεργετική της επίδραση στα δόντια. Αν και η είδηση της αρχαίας Αιγυπτιακής οδοντόκρεμας προκάλεσε αίσθηση, κυρίως, στις αρχές του 2003, δεν είναι η παλαιότερη συνταγή οδοντόκρεμας.

Χειρουργική

Η χειρουργική στην αρχαία Αίγυπτο δε φαίνεται ιδιαίτερα προχωρημένη. Τα κατάγματα συνήθως ευθειάζονταν και ακινητοποιούνταν (Εικ. 19), τα τραύματα επιδένονταν και χρησιμοποιούνταν διάφορες θεραπευτικές ουσίες για την επούλωσή τους, τα αποστήματα διανοίγονταν, μικροί επιφανειακοί όγκοι αφαιρούνταν, αν και ορισμένοι θεωρούνταν ανίατοι και εγκαταλείπονταν χωρίς καμία θεραπευτική αγωγή. Επίσης, είναι γνωστή η εκτελούμενη νυμφοτομία (τομή της κλειτορίδας), την οποία αναφέρει ο Στράβων και περιγράφει ο Αέτιος και ο Παύλος Αιγινήτης αργότερα. Οι εγχειρήσεις εκτελούνταν με μαχαίρι ή πυρακτωμένο σίδηρο για την καταστροφή των όγκων και παράλληλα για την επίσχεση της αιμορραγίας.

Έχουν διασωθεί χειρουργικά εργαλεία της εποχής, μαχαίρια, λαβίδες, βελόνες, καθετήρες, σιδήρια για καυτηρίαση, ενώ, σε γλυπτό αιγυπτιακού ναού, φιλοτεχνήθηκε αναπαράσταση ερμαρίου με εργαλεία (Εικ. 20). Επίσης το γλυπτό με τις εγχειρήσεις περιτομής που αναφέρθηκε, στην κορυφή του συνοδεύεται από σκηνές παροχής βοήθειας σε περιπτώσεις τραυματισμών.

Ίσως η χειρουργική να μην ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη για λόγους αμυντικούς, γι-

Εικ. 19. Κάταγμα των οστών του αντιβραχίου που είχε αντιμετωπισθεί με την εφαρμογή νάρθηκα (2η Δυναστεία).

ατί, όπως αναφέρει ο Διόδωρος Σικελιώτης (I, 82), οι γιατροί θεραπεύαν τους ασθενείς σύμφωνα με το γραπτό νόμο που είχε καταρτισθεί από πολλούς και ένδοξους γιατρούς της αρχαιότητας και, εάν δεν κατόρθωναν να σώσουν τον πάσχοντα, αφού ακολούθησαν όμως πιστά τους νόμους της ιεράς βίβλου, τότε αθώνονταν. Εάν όμως εφάρμοσαν θεραπείες αντίθετες προς τα γραπτά κείμενα, τότε τιμωρούνταν με θάνατο.¹⁸

Μεταμόσχευση καρδιάς

Στην Αίγυπτο, στη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας, βρέθηκε πάπυρος που περιγράφει μεταμόσχευση καρδιάς κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ντζεσέρ (3^η Δυναστεία). Όταν τραυματίστηκε στην καρδιά κάποιος φρουρός του Φαραώ, οι γιατροί του παλατιού,

Εικ. 20. Ανάγλυφο που παριστάνει εργαλεία της αρχαίας αιγυπτιακής ιατρικής. Διακρίνονται μαχαιρίδια, διάφορα είδη λαβίδων, βεντούζες, κοχλιάρια και ένας ζυγός. Ναός του Kom Ombo πλησίον του Ασουάν

μετά από παράκληση του Φαραώ, αντικατέστησαν την καρδιά του στρατιώτη με ενός μοσχარიού. Το κείμενο καταλήγει ότι ο στρατιώτης θεραπεύτηκε! 5000 χρόνια πριν!

Επέμβαση εγκεφάλου

Στις Αρχάνες Κρήτης, βρέθηκε ανθρώπινο κρανίο από τη Μινωική εποχή με σημάδια αφαίρεσης και επανατοποθέτησης στα βρεγματικά του οστά. Είναι προφανές από τα σημάδια στα οστά ότι υπήρξε επούλωση και κατά συνέπεια ο ασθενής έζησε μετά την επέμβαση. Στην Αίγυπτο έχουν βρεθεί κρανία εγχειρισμένα με επιτυχία, μια και ο ασθενής έζησε αρκετά για να επουλωθεί η τομή, όπως δείχνει το περίοστεο γύρω από το κομμένο κόκαλο. Οι αρχαίοι Περουβιανοί μπορούσαν να κάνουν λεπτές εγχειρίσεις κρανιεκτομής, αφαιρώντας μέρος του κρανίου και αντικαθιστώντας το με χρυσή πλάκα. Αναφέρονται και τρυπανισμοί. Πίστευαν ότι με αυτόν τον τρόπο μπορούσε ευκολότερα να διευρυνθεί η συνείδηση του εγχειριζόμενου, ίσως λόγω καλύτερης αιμάτωσης. Είναι εκπληκτικό ότι οι σημερινοί μελετητές θεωρούν τον τρυπανισμό ως τεχνική που ανάγεται στην ύστερη Λίθινη εποχή. Με τέτοια πειστήρια, πρέπει ταυτόχρονα να δεχτούμε ότι αυτοί οι άνθρωποι, που είχαν πέτρινα πρωτόγονα εργαλεία, είχαν ταυτόχρονα και την ικανότητα να κάνουν τόσο λεπτές επεμβάσεις. Ο τρυπανισμός ως τεχνική έχει επιζηήσει σε μερικές φυλές της Ανατολικής Αφρικής, ως μέθοδος παραδοσιακής ιατρικής.

Ψυχασθένειες

Οι ψυχασθένειες, συχνά αποκαλούμενες μανίες ή ιερές ασθένειες, όπως η επιληψία, αντιμετωπίστηκαν από την αρχαιότητα με σοβαρότητα από τους γιατρούς της εποχής. Από το 384 π.Χ. σώζονται μελέτες του Αριστοτέλη για νοητικές και σωματικές διαφορές ατόμων, αργότερα ο Διογένης, ο Ιπποκράτης και ο Γαληνός προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τις παρεκκλίσεις. Εξέταζαν την επιληψία, την άνοια και τη νοητική υστέρηση, χωρίς να καταλήγουν σε κοινά συμπεράσματα. Ένα από τα σχετικά παράδοξα της ιστορίας, μάλιστα, αναφέρει ότι ο Ιπποκράτης είχε προσκληθεί να θεραπεύσει το φιλόσοφο και επιστήμονα (πατέρα της ατομικής φυσικής) Δημόκριτο από «μανία», γιατί ο Δημόκριτος πολλές φορές ξεπούσε σε φαινομενικά αδικαιολόγητα ασυγκράτητα γέλια, προκαλώντας την απορία των ανθρώπων γύρω του. Φυσικά, ο Δημόκριτος δεν χρειαζόταν το «ελλέβορο» που χορηγούσαν οι γιατροί της εποχής για περιπτώσεις μανίας, αλλά αυτό στάθηκε αφορμή να γνωρίσει τον Ιπποκράτη, να γίνουν φίλοι και να ανταλλάξουν πολλές ενδιαφέρουσες επιστολές.

Η αιγυπτιακή ιατρική, παρά το ότι παραμένει μαγική, μυστικιστική και ιερατική, εν τούτοις εμφανίζει ορισμένες αξιόλογες καινοτομίες, πρωτότυπες και ορθολογικές παρατηρήσεις που επηρέασαν την ιατρική των υπολοίπων λαών με τους οποίους η Αίγυπτος διατηρούσε στενούς εμπορικούς δεσμούς. Παράλληλα, κληροδότησε πολλά φάρμακα της πλούσιας *materia medica* στους πολιτισμούς αυτούς και στη μετέπειτα αναπτυσχθείσα στον ίδιο χώρο ελληνιστική ιατρική, ενώ παραδοσιακές ουσίες της φαρμακευτικής της ύλης περιλαμβάνονται στις ευρωπαϊκές φαρμακοποιίες μέχρι το 18^ο αιώνα.

Οι Ιατρικοί πάπυροι της Αιγύπτου

Οι κύριες πηγές για την Ιατρική της αρχαίας Αιγύπτου, πέρα από τους εκατό και πλέον γιατρούς, από την εποχή των Φαραώ, οι οποίοι αναφέρονται στους παπύρους,

από όστρακα, στήλες, τύμβους, ναούς ή από προσωπικές εκτιμήσεις (βάζα, δακτύλιους, κ.λπ.), προέρχονται από μια δωδεκάδα παπύρων. Οι περισσότεροι από αυτούς χρονολογούνται από την εποχή του Νέου Βασιλείου, το 16^ο αιώνα π.Χ. Παρόλα αυτά η γραφή, οι φράσεις, το λεξιλόγιο τους, παραπέμπουν στην εποχή του Μέσου Βασιλείου. Υπέρ αυτής συνηγορούν και οι φυσικές του διαστάσεις όπως είναι το μήκος (2-6 m) και το πλάτος (μεταξύ 30-35 cm). Ένας αριθμός παπύρων υποστηρίζεται ότι μπορεί να προέρχονται από την εποχή του παλαιού βασιλείου, γεγονός που σημαίνει ότι αποτελούν τμήματα κειμένων που είχαν γραφεί σε προηγούμενες εποχές. Οι πάπυροι αυτοί είναι 12 και είναι οι εξής: Smith, Ebers, Berlin, Brooklyn, London, London-Leyde, Chester-Beatty, Carlsberg, Erman και Ramesseum.

Οι ιατρικές απόψεις της εποχής περιγράφονται με σαφήνεια στους ιατρικούς παπύρους, στους οποίους αναφέρονται οι διάφορες παθήσεις, η θεραπεία και η πρόγνωση. Περιέχουν στοιχεία για τη διάγνωση και τη θεραπεία νοσημάτων, χειρουργικές τεχνικές, φαρμακολογικές συνταγές και οδηγίες παρασκευής φαρμάκων. Σε άλλους περιγράφονται δύσκολες περιπτώσεις νόσων ή ατυχημάτων ή αναλύονται ψυχικές διαταραχές. Σε λίγες περιπτώσεις αναφέρονται μαγικές πρακτικές.

Πάπυρος Ebers

Γράφτηκε περί το 1555 μ.Χ. Ανακαλύφθηκε σε τάφο το 1.860 μ.Χ., ανάμεσα στα πόδια μούμιας σε τάφο στο El Assassif, κοντά στις Θήβες. Αγοράστηκε το 1873 από το Γερμανό Αιγυπτιολόγο Georg Ebers¹⁹ και δωρίθηκε από τον ίδιο στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, όπου και φυλάσσεται μέχρι σήμερα (Εικ. 21). Περιέχει 876 φαρμακευτικές συνταγές που περιέχουν πλήθος ουσιών, κυρίως φυτικών (είναι γνωστό και από τον Όμηρο ότι η γη της Αιγύπτου ήταν «ζείδωρος-εύφορος- και σε αυτήν φύτρωνε μεγάλος αριθμός βοτάνων), ζωικών και ορυκτών²⁰ και αναφέρει 500 θεραπευτικές ουσίες. Η βασική ουσία 55 συνταγών είναι ούρα ή κόπρανα. Αναφέρει κυρίως παθολογικά νοσήματα και τις θεραπείες τους. Ορισμένες όμως χειρουργικές πράξεις, όπως ο καυτηριασμός, η αφαίρεση κύστεων και η αντιμετώπιση φλεβικών κισμών περιγράφονται με περισσότερες λεπτομέρειες. Είναι ο πρώτος μεγάλος ιατρικός πάπυρος που δημοσιεύθηκε και αποτελεί τον ευρύτερα γνωστό.⁷

Πάπυρος Edwin-Smith

Γράφτηκε περί το 1600 π.Χ., αλλά πιστεύεται, βάσει γλωσσολογικών κριτηρίων, πως είναι αντίγραφο προγενέστερου περί το 2.500 π.Χ. Αγοράστηκε από τον Αμερικανό Αιγυπτιολόγο Edwin-Smith το 1862 μ.Χ. Δημοσιεύθηκε μετεφρασμένος από τον James Henrey το 1930 και βρίσκεται στην Ιατρική Ακαδημία της Νέας Υόρκης. Περιέχει 48 μετατραυματικές χειρουργικές περιπτώσεις της κεφαλής και του θώρακα. Ένα ενδιαφέρον απόσπασμα (S6) αποτελεί ίσως την αρχαιότερη περιγραφή του εγκεφάλου:

“Όταν εξετάζεις έναν άνθρωπο με ένα ... τραύμα στο κεφάλι, που φθάνει μέχρι το κόκκαλο, το κεφάλι του είναι σπασμένο, σπασμένο ανοικτό είναι το μυαλό του κρανίου του ... αυτές οι έλικες που εξέχουν σαν χυμένο μέταλλο. Κάτι υπάρχει εκεί ... Που φρικιά (και) πάλλει κάτω από τα δάκτυλά σου σαν τη μαλακή κηλίδα στο κεφάλι ενός παιδιού που δεν έχει ακόμη σκληρύνει ... Αίμα τρέχει από τα δύο ρουθούνια του”.

Οι πιο ενδιαφέρουσες προτάσεις είναι αυτές που περιγράφουν την πορεία των αιμοφόρων αγγείων από την καρδιά προς την περιφέρεια και το πώς ψηλαφώντας τα μπορούμε να ακούσουμε την καρδιά “να μιλάει ... σε κάθε αγγείο, σε κάθε μέρος του σώματος” (S1). Αυτά όλα, 32 αιώνες πριν την περιγραφή της κυκλοφορίας του αίματος από τον William Harvey.

Πάπυρος Kahun medical

Γράφτηκε το 2100-1900 π.Χ. και είναι ο αρχαιότερος διασωθείς ιατρικός πάπυρος. Ανακαλύφθηκε το 1889 στην πόλη Kahun. Φυλάσσεται στο University College, στο Λονδίνο. Περιγράφει αποκλειστικά γυναικολογικά νοσήματα και προβλήματα κήσεως.

Πάπυρος Berlin

Γράφτηκε το 1350-1200 π.Χ. και ανακαλύφθηκε σε ανασκαφή στην Saccara στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον Heinrich Brughsh. Φυλάσσεται στο Μουσείο του Βερολίνου. Δημοσιεύθηκε μεταφρασμένος από τον Walter Wresninksi το 1909.

Πάπυρος Chester Beaty VI, Πάπυρος Hearst

Ο πρώτος από τους παπύρους αυτής της παραγράφου γράφτηκε περί το 1200 π.Χ., δημοσιεύθηκε το 1947 και αποτελείται από οκτώ στήλες, που περιγράφουν ασθένειες του

Εικ. 21. Απόσπασμα του παπύρου Ebers

πρωκτού. Ο πρωκτός ήταν ένα πολύ αγαπημένο θέμα της Αιγυπτιακής ιατρικής, επειδή εκτός των άλλων ήταν και ένα προσίτο σημείο για εξέταση του εσωτερικού του σώματος και στα δύο φύλα. Ο δεύτερος πάπυρος γράφτηκε το 1550 π.Χ. και δημοσιεύθηκε μεταφρασμένος το 1912. Πρόκειται για συνταγογραφία κλινικού ιατρού και περιέχει 250 συνταγές. Έχει ιδιαίτερο κεφάλαιο περί οστών και περί δηγμάτων. Η τρίτη ομάδα παπύρων δημοσιεύθηκε το 1966 από τον Serge Sauneron και είναι ένα μίγμα μαγικής και αιτιολογικής ιατρικής που σχετίζεται κυρίως με τον τοκετό και τη λοχεία. Εκτός από τους περιγραφέντες παπύρους, έχουν βρεθεί και άλλοι μικρότερης σημασίας, που συνήθως επαναλαμβάνουν με μικρές παραλλαγές τα κείμενα των βασικών παπύρων.

Συγκρίσεις μεταξύ Ευρώπης και Ασίας

Ο Ιπποκράτης συνέκρινε την Ασία και την Ευρώπη και έδειξε πόσο οι δύο αυτές περιοχές διαφέρουν μεταξύ τους. Στη συνέχεια συνέκρινε τη μορφή των κατοίκων των δύο αυτών ηπείρων και έδειξε ότι παραλλάζουν και δε μοιάζουν καθόλου μεταξύ τους. Μαλιστα, πρόσθετε: Αν σημείωνα όλες τις διαφορές τους, θα βρισκόμουν στην ανάγκη να μιλήσω διεξοδικά γι' αυτούς. Μα θα περιορισθώ να αναφέρω τις πιο σημαντικές και πιο φανερές απ' αυτές και να εκθέσω τη γνώμη που έχω σχηματίσει σχετικά με τις διαφορές αυτές. Ισχυρίζομαι, ότι η Ασία διαφέρει σημαντικά από την Ευρώπη σε όλα γενικά, τόσο στα προϊόντα της γης όσο και στους κατοίκους: γιατί όλα όσα υπάρχουν στην ασιατική ήπειρο είναι πολύ ωραιότερα και πολύ μεγαλύτερα. Το κλίμα εκεί είναι γλυκύτερο κι ο χαρακτήρας των ανθρώπων πιο μαλακός και εύστροφος: και τούτο οφείλεται στην ευκρασία των εποχών, δεδομένου ότι η Ασία βρίσκεται ανάμεσα στις δύο ανατολές του ηλίου, εκτεθειμένη προς την ανατολή κι απομακρυσμένη από το ψύχος: γι' αυτό το λόγο, όλα αναπτύσσονται καλά κι όλα είναι ήμερα, αφού τίποτα εκεί δεν επικρατεί με βίαιο τρόπο, μα αναλογία διέπει τα πάντα στην κατανομή των μερών. Στην Ασία, όμως, δεν επικρατεί παντού η ίδια κατάσταση: μα όσες περιοχές της ηπείρου αυτής βρίσκονται στην ενδιάμεση ζώνη της θερμότητας και του ψύχους έχουν άφθονη βλάστηση και κλίμα λαμπρό και τα νερά της βροχής και των πηγών είναι εξαιρετα: γιατί, οι περιοχές αυτές δε φλογίζονται από την υπερβολική ζέστη, δεν προσβάλλονται από ξηρασία και ανομβρία, ούτε μασιζονται από το ψύχος: και επειδή το έδαφος διαποτίζεται από άφθονες βροχές και νερά που προέρχονται από τα χιόνια, είναι φυσικό να παράγει αυτό άφθονους καρπούς, που προέρχονται είτε από σπορά είτε από φυτά που φυτρώνουν αυτόματα στη γη: και οι κάτοικοι μεταχειρίζονται αυτούς τους καρπούς, εξημερώνοντας και μεταφυτεύοντας τούτους σε κατάλληλα εδάφη. Όσο για τα ζώα που βρίσκονται στις περιοχές αυτές, είναι σε εξαιρετική κατάσταση, γονιμότατα και αναπτύσσονται τέλεια. Οι άνθρωποι εκεί καλοδεμένοι, με πολύ ωραίο πρόσωπο και πολύ ψηλό ανάστημα, διαφέρουν ελάχιστα μεταξύ τους στη μορφή και στο παράστημα. Η ήπειρος αυτή μοιάζει πολύ με την άνοιξη αναφορικά με τη φύση και τη γλυκύτητα των εποχών. Αλλά η ανδρεία, η αντοχή στις ταλαιπωρίες, η επιμονή στην εργασία και το ψυχικό σθένος δεν είναι δυνατό να υπάρχουν σε ανθρώπους αυτής της ιδιοσυγκρασίας, είτε του ενός είτε του άλλου φύλου, και αναγκαστικά επικρατεί η φιληδονία. Γι' αυτό το λόγο υπάρχουν εκεί πολλών ειδών ζώα. Σχετικά με τους κατοίκους της Αιγύπτου και της Λιβύης, έτσι είναι τα πράγματα κατά τη γνώμη μου. Στο σημείο αυτό έχει απωλεσθεί ολόκληρο κεφάλαιο.

Αναφορικά με τους άλλους λαούς της Ευρώπης, αυτοί διαφέρουν μεταξύ τους

στο ανάστημα και στη διάπλαση του σώματος εξ' αιτίας των μεταβολών των εποχών. Πραγματικά, οι μεταβολές αυτές είναι σημαντικές και συχνές, τα καλοκαίρια πολύ ζεστά, οι χειμώνες πολύ ψυχροί και οι βροχές άφθονες· κι ακολουθούν μακροχρόνιες ξηρασίες και άνεμοι, που προκαλούν πολλές και διάφορες μεταβολές στην κατάσταση της ατμόσφαιρας. Οι επιδράσεις αυτές, φυσικά, γίνονται αισθητές κατά τη σύλληψη και την πήξη του σπέρματος και η διαμόρφωση του εμβρύου δεν είναι η ίδια πάντοτε στο ίδιο άτομο το καλοκαίρι ή το χειμώνα, κατά το διάστημα των βροχών ή κατά το διάστημα της ξηρασίας. Αυτός είναι ο λόγος, κατά τη γνώμη μου, που οι Ευρωπαίοι διαφέρουν περισσότερο μεταξύ τους στην εμφάνιση από τους Ασιάτες και σε κάθε πόλη παρουσιάζεται μεγάλη ποικιλία σχετικά με το αναστημά τους· η διαμόρφωση δηλαδή του εμβρύου υφίσταται διαταραχές σε κλίματα όπου οι αλλαγές των εποχών είναι συχνές, ενώ δε συμβαίνει αυτό σε κλίματα όπου οι μεταβολές είναι όμοιες σχεδόν η μια με την άλλη. Ο ίδιος λόγος ισχύει και για τα ήθη: οι συχνές δηλαδή κλιματολογικές μεταβολές καθιστούν τραχύ το χαρακτήρα των κατοίκων. Αυτός είναι ο λόγος, κατά τη γνώμη μου, που οι Ευρωπαίοι είναι θαρραλέοτεροι από τους Ασιάτες· η αδιάκοπη κλιματολογική ομοιομορφία συντηρεί τη νωθρότητα, ενώ οι μεταβολές του κλίματος δραστηριοποιούν το σώμα και την ψυχή του ανθρώπου. Έτσι, αν η ανάπαυση και η νωθρότητα καλλιεργεί τη δειλία, η ταλαιπωρία του σώματος και η εργασία αναπτύσσει τη γενναιότητα. Γι' αυτό το λόγο, οι κάτοικοι της Ευρώπης είναι πολεμικότεροι από τους Ασιάτες, αλλά συντελεί και το πολίτευμά τους· γιατί δεν εξουσιάζονται αυτοί από τυράννους, όπως οι Ασιάτες και σε όλες τις χώρες που υπάρχουν μοναρχικά πολιτεύματα, οι άνθρωποι, όπως εξήγησα παραπάνω, είναι αναγκαστικά πολύ δειλοί. Η ψυχή τους είναι δουλωμένη και δεν έχουν καμία διάθεση να διακινδυνεύουν άσκοπα τη ζωή τους για να αυξήσουν τη δύναμη των άλλων, και πρόθυμα ρίχνονται στους κινδύνους· γιατί δρέπουν οι ίδιοι τους καρπούς της νίκης. Έτσι, βλέπουμε πόσο σημαντική είναι η συμβολή των καλών νόμων στην ανάπτυξη του θάρρους. Αυτή είναι η γενική άποψη που παρουσιάζουν οι κάτοικοι της Ευρώπης και της Ασίας.

Ο Borca, στο 2^ο κεφάλαιο που τιτλοφορείται “ομοιότητες και διαφορές”, διαπραγματεύεται το 2^ο μέρος της εργασίας του Ιπποκράτη, στο οποίο επιχειρεί να κατατάξει και να εξηγήσει τις διαφορές μεταξύ των Ευρωπαίων και Ασιατών. Όπως και ο Jouanna, ο Borca επιβεβαιώνει αρχικά την αυθεντικότητα της εργασίας του Ιπποκράτη, η οποία είχε αμφισβητηθεί από μερικούς ιστορικούς: το θεωρητικό πλαίσιο των δύο πλευρών, όπως η σύνδεση μεταξύ της γεωγραφικής και της κλιματικής κατάστασης της μιας περιοχής και οι φυσικοί και πολιτισμικοί χαρακτήρες των κατοίκων είναι ταυτόσημοι. Στο μέρος αυτό της εργασίας του Ιπποκράτη υπήρχε και περιγραφή των Λιβύων και Αιγυπτίων, η οποία χάθηκε.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τη γραμματέα μου κ. Μ. Κάππα για τη συμβολή της στην αναζήτηση πληροφοριών στο διαδίκτυο και την άψογη γραμματειακή υποστήριξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πάπυρος Larouche Britannica, 1984
2. Διόδωρος Σικελός: Booth G., Diodorus Sicelus, Book I, chapt.VII, The Historical Library, London 1700
3. Λασκαράτος Ι.Γ. Ιστορία της Ιατρικής. Ιατρικές εκδόσεις Πασχαλίδης π.χ. Τόμος 1^{ος}
4. Sournia: Sournia, J.C., The Illustrated History of Medicine, Harold Starke (publ), London 1992
5. Τσεκουράκης Δ. Περί αρχαίας Ιητρικής. Εκδοτικός Οίκος Μπαμπουνάκη 1994
6. Ηρόδοτος: Ιστορίαι, II
7. Διαμαντόπουλος Αθ. Ιατρική στην αρχαία Αίγυπτο. 1994: 1-49
8. Reeves, p.10
9. Strouhal, p. 256
10. Petrie W.M.F., Iahun, Kahun and Gurob, London, 1891
11. Strouhal, p. 63-75
12. Germer R, Problems of science in Egyptology, in: David R, p.521
13. Ghalioungui P and Dawakhly Z. Health and Healing in ancient Egypt: A pictorial essay. Cairo: The Organization for Authorship and Translation, 1965
14. Grapow H, Grundriss der Medizin der Alten Agypter, Berlin: Academie Verlag, 1954-1962
15. Lyons AS, Petrucell RJ, Medicine, An Illustrating History. Abradale press. Harry N Abrams, Inc Publishers, 1987
16. Διαμαντόπουλος και Μαρσέλος: Διαμαντόπουλος Α. και Μαρσέλος Μ., Παλαιά Φαρμακοδοχεία, Ιατρική Εταιρεία Αθηνών (εκδ.), Αθήναι 1993
17. Πουρναρόπουλος. ΓΚ Ιπποκράτης άπαντα τα έργα. Εκδότης Αμαρτίνοσ
18. Bryan C.P. The Papyrus Ebers. D. Appleton. N. York 1931
19. Ebers G., Papyrus Ebers, Leipzig, 1875
20. Breasted J.H. The Edwin Smith surgixal papyrus. Vol.1. The University of Chicago Press. Chicago 1930

Από τη δράση του Ιπποκράτη στη Μικρά Ασία

Θ.Δ. Μουντοκαλάκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τον βιογράφο του, Σωρανόν τον Κών, ο Ιπποκράτης έφυγε από την πατρίδα του μετά το θάνατο των γονιών του παίρνοντας μαζί του τους δυο γιους του, το Θεσσαλό και το Δράκοντα και αφήνοντας στο πόδι του το γαμβρό του Πολύβιο «Συνασκηθείς δε εν τη ιατρική και τοις εγκυκλίσι μαθήμασι, των γονέων αυτού τελευτησάντων, μετέστη της ίδιας πατρίδος». Αλλά τότε πέθαναν οι γονείς του και τότε ο Ιπποκράτης άρχισε τις περιοδείες του δεν είναι γνωστό. Σκοπός των περιοδειών του ήταν να αντιληφθεί ο ίδιος την κλιματολογική κατάσταση κάθε χώρας και να μελετήσει τις νόσους που ενδημούσαν σε αυτές. Ήταν, άλλωστε, κοινή συνήθεια των σοφών εκείνης της εποχής να περιοδεύουν στον τότε γνωστό κόσμο για να αποκτούν γνώσεις.¹ Το ότι επισκέφθηκε, μεταξύ άλλων περιοχών, τα παράλια της Μικράς Ασίας το μαρτυρεί ο ίδιος στο έργο του «Περί Ωρών».

Γεωγραφικό πλαίσιο

Όταν ο Ιπποκράτης ήταν δέκα περίπου ετών (450 π.Χ.), ο «πατέρας της Ιστορίας» Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό (485-421/415 π.Χ.) είχε περιγράψει τον τότε γνωστό κόσμο, αναφέροντας τοπωνύμια και λαούς που είχε ο ίδιος επισκεφθεί ή γνώριζε από αφηγήσεις άλλων ταξιδευτών. Τα όρια του κόσμου του Ηροδότου ήταν προς το βορρά η Σκυθία πάνω από τον Εύξεινο Πόντο, προς το νότο η Αιθιοπία, προς την ανατολή η Ινδία και προς τη δύση οι στήλες του Ηρακλέους, το σημερινό Γιβραλτάρ. Πενήντα περίπου χρόνια πριν (500 π.Χ.), ο Αναξίμανδρος από τη Μίλητο (610-547 π.Χ.) είχε χαράξει τον πρώτο γεωγραφικό χάρτη. Κατά τον Αναξίμανδρο, δυο ποτάμια, ο Φάσις ποταμός στο βορρά και ο Νείλος ποταμός στο νότο, χώριζαν την Ευρώπη από την Ασία και την Ασία από τη Λιβύη, αντιστοίχως (Εικόνα 1).

Η μετανάστευση Ελληνικών φύλων προς τα παράλια της Μικράς Ασίας τοποθετείται χρονικά μεταξύ 12^{ου} και 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Συγκεκριμένα, μετά την πτώση και το μαρασμό των μυκηναϊκών βασιλείων κατά τα τέλη του 12^{ου} π.Χ. αιώνα, ακολουθούν μεγάλες ανακατατάξεις πληθυσμών, που σηματοδοτούν το τέλος της Εποχής του Χαλκού και την αρχή της Εποχής του Σιδήρου. Μεγάλα τμήματα των γηγενών πληθυσμών εγκαταλείποντας

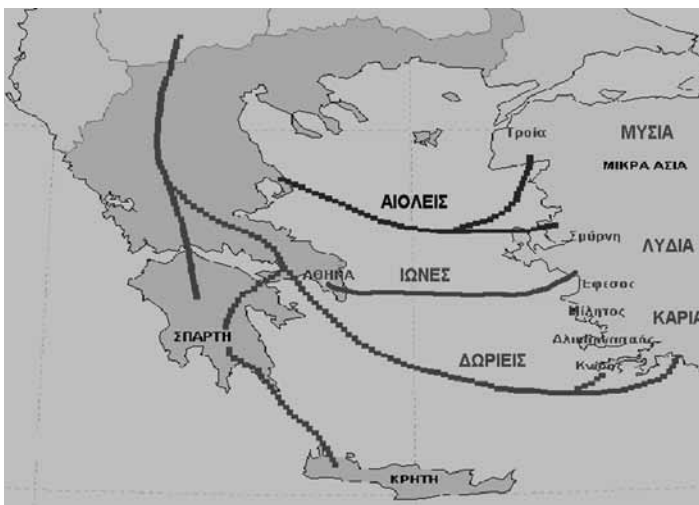
Εικ. 1. Ο κόσμος κατά τον Αναξίμανδρο.

τον τόπο τους, είτε οικειοθελώς, είτε δια της βίας, κατευθύνονται σε άλλες περιοχές και κυρίως προς τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Αιολείς από την περιοχή της Θεσσαλίας μεταναστεύουν στις απέναντι ακτές της Μυσίας, Ίωνες από την Αττική και την Εύβοια ιδρύουν αποικίες από τη Σμύρνη μέχρι τη Μίλητο στα παράλια της Λυδίας και λίγο αργότερα, Δωριείς από την Πελοπόννησο μετακινούνται ανατολικά και εγκαθίστανται στα παράλια της Καρίας, στο νοτιοδυτικό τμήμα της Μικράς Ασίας, όπου ιδρύουν δύο νέες ελληνικές πόλεις, την Αλικαρνασσό και την Κνίδο² (Εικόνα 2).

Σύμφωνα με την παράδοση, η Αλικαρνασσός ιδρύθηκε από αποίκους από την Τροιζήνα, που ο Ηρόδοτος -του οποίου γενέτειρα πόλη ήταν η Αλικαρνασσός- αποκαλεί Δωριείς. Κατά τον Ηρόδοτο και πάλι, η δεύτερη Δωρική πόλη, η Κνίδος, ιδρύθηκε από Λακεδαιμονίους αποίκους. Ένα με δυο αιώνες αργότερα, μεταξύ 700 και 600 π.Χ., η Κνίδος και η Κως μαζί με την Ιαλυσσό, την Κάμειρο και τη Λίνδο της Ρόδου ιδρύουν ένα είδος Αμφικτιονίας, τη Δωρική Εξάπολη.

Ιστορικό πλαίσιο

Ο Ιπποκράτης γεννήθηκε είκοσι χρόνια μετά τη λήξη των Ελληνοπερσικών πολέμων. Η Περσική Αυτοκρατορία της δυναστείας των Αρχαίμενιδών (550-330 π.Χ.) υπήρξε η μεγαλύτερη αυτοκρατορία του αρχαίου κόσμου.³ Δυο τουλάχιστον αιώνες μετά την ίδρυση των Ελληνικών αποικιών, το 567 π.Χ., οι Λυδοί από την ενδοχώρα κατέλαβαν τα παράλια της Μικράς Ασίας, για να εκδιωχθούν, είκοσι περίπου χρόνια αργότερα (το 546 π.Χ.), από τους Πέρσες, που τους αντικατέστησαν ως κατακτητές. Το 500 π.Χ.,

Εικ. 2. Μετακινήσεις Ελληνικών φύλων, 12^{ος}-8^{ος} αιώνες π.Χ.

ολόκληρη η Μικρά Ασία, τα νησιά του Αιγαίου και η Μακεδονία βρισκόντουσαν υπό Περσική κατοχή. Οι ιστορικές μάχες του Μαραθώνα (490 π.Χ.), των Θερμοπυλών (480 π.Χ.) και των Πλαταιών (479 π.Χ.) και οι ναυμαχίες του Αρτεμισίου (480 π.Χ.), της Σαλαμίνας (480 π.Χ.) και του ακρωτηρίου της Μυκάλης (479 π.Χ.), που έκριναν την τύχη των πολέμων, οδήγησαν στην απελευθέρωση των παραλίων της Μικράς Ασίας, όχι, όμως, και της ενδοχώρας, η οποία μέχρι την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου (334 π.Χ.) εξακολουθούσε να αποτελεί τμήμα της Περσικής Αυτοκρατορίας κάτω από τη διοίκηση Περσών σατραπών.

Μετά τους Περσικούς πολέμους, οι Αθηναίοι έθεσαν κάτω από την ηγεμονία τους τη Δήλο -που από τον 7^ο π.Χ. αιώνα αποτελούσε, ως ανεξάρτητη, κέντρο Ιωνικής αμφικτιονίας- και την κατέστησαν έδρα της συμμαχίας που ιδρύθηκε τότε από τον Αριστειδή με σκοπό την ελευθέρωση των Ελληνίδων πόλεων από την Περσική κατοχή και ονομάστηκε Δηλιακή Συμμαχία (478 π.Χ.). Η ακμάζουσα Αθήνα μετατρέπει βαθμηδόν τη Συμμαχία της Δήλου σε Ηγεμονία των Αθηναίων και τους συμμάχους της σε φόρου υποτελείς (Εικόνα 3).

Η αντίδραση της Σπάρτης οδηγεί, το 431 π.Χ., στην κήρυξη του Πελοποννησιακού πολέμου μεταξύ των Αθηναίων και των συμμάχων τους, από τη μια μεριά και των Σπαρτιατών και των συμμάχων τους, από την άλλη. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος διήρκεσε επί 27 ολόκληρα έτη. Παρά τη δωρική τους καταγωγή, οι Κώοι πολεμούν στο πλευρό των Αθηναίων εναντίον των Σπαρτιατών. Το 413 π.Χ., όμως, ένας ισχυρός σεισμός καταστρέφει την Κω. Επωφελούμενος της φυσικής καταστροφής, ο Σπαρτιατής ναύαρχος Αστύοχος καταλαμβάνει και λεηλατεί το νησί, οπότε οι Κώοι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τους Αθηναίους και να ενταχθούν στη συμμαχία των Σπαρτιατών. Τρία χρόνια

ΕΙΚ. 3. Η Ηγεμονία των Αθηναίων στην ακμή της

αργότερα, ο Αλκιβιάδης επιτίθεται στην ερειπωμένη από το σεισμό και τους Σπαρτιάτες Κω και επαναφέρει το νησί στην Αθηναϊκή Ηγεμονία. Έξη χρόνια μετά, το 407 π.Χ., ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Λύσανδρος στέλνεται με στόλο εναντίον της Κω, της Μιλήτου και της Εφέσου. Έτσι η Κως από το αθηναϊκό στρατόπεδο υποχρεώνεται να μεταπηδήσει και πάλι στο σπαρτιατικό, όπου παραμένει ως το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου. Δέκα χρόνια αργότερα, το 394 π.Χ., ο Αθηναίος ναύαρχος, Κόνων νικά τους Σπαρτιάτες στην Κνίδο και οι Κώοι είναι οι πρώτοι, που εγκαταλείπουν τη σπαρτιατική συμμαχία. Οι αλληπάλληλες αυτές μετακινήσεις της Κω μεταξύ της αθηναϊκής και της σπαρτιατικής συμμαχίας έχουν ως αποτέλεσμα μεγάλες εσωτερικές διαμάχες ανάμεσα στους ολιγαρχικούς και τους δημοκρατικούς του νησιού.⁴

Κατά την κήρυξη του Πελοποννησιακού πολέμου, ο Ιπποκράτης (460-387 π.Χ.) θα πρέπει να ήταν 31 ετών και κατά τη λήξη του 58, ευρισκόμενος στην ακμή της δραστηριότητάς του. Κατά μια εκδοχή, ο Πελοποννησιακός πόλεμος και οι συνέπειές που είχε για την Κω και τους Κώους υπήρξαν η αφορμή της εγκατάλειψης της γενέτειράς του από τον Ιπποκράτη.

Περιοδείες στη Μικρά Ασία

Τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας αποτέλεσαν την κοιτίδα της ιατρικής επιστήμης κατά την αρχαιότητα και αυτό δεν είναι τυχαίο, αφού οι βάσεις της επιστημονικής θεώρησης της ιατρικής τέθηκαν τον 6ο και τον 5ο αι. π.Χ., την εποχή της ακμής της ιωνικής φιλοσοφίας.⁵ Είναι, επομένως, λογικό η Μικρά Ασία να αποτέλεσε έναν από τους κυριότερους προορισμούς του Ιπποκράτη κατά τις περιοδείες του. Η πρώτη πόλη των Μικρασιατικών παραλίων που επισκέφθηκε –πιθανότατα, πριν καν αρχίσει τις περιοδείες του, αφού είχε σπουδάσει τόσο στο Ασκληπιείο της, όσο και στο Ασκληπιείο της Κω– θα πρέπει να ήταν η Κνίδος. Η Κνίδος βρισκόταν απέναντι από την Κω, στο άκρο μιας μακρόστενης χερσονήσου που ορίζει τη νότια πλευρά του Κεραμικού Κόλπου. Ήταν κτισμένη τόσο στη χερσόνησο, όσο και στην Τριόπιον Νήσον, τη συνέχεια του Τριοπίου Ακρωτηρίου. Κατά την αρχαιότητα η νήσος αυτή συνδεόταν με τη χερσόνησο με γέφυρα και δρόμο, ενώ σήμερα με ένα στενό αμμώδη ισθμό, έπαψε δηλαδή να είναι νησί (Εικόνα 4). Με βάση την παράδοση ότι τον 6^ο αιώνα π.Χ, ζούσε εκεί ένας ιερέας του Ασκληπιού, ο Καλλιφών, η Κνίδος θα πρέπει να ήταν έδρα ενός από τα παλαιότερα Ασκληπιεία. Έτσι, η Σχολή της Κνίδου ήταν, πιθανότατα, παλαιότερη από τη Σχολή της Κω και θα παρέμενε, ίσως, η σημαντικότερη εάν δε δρούσε στην Κω ο Ιπποκράτης. Ας σημειωθεί ότι η αφηρημένη έννοια της «σχολής» είναι σύγχρονη και οι όροι «Σχολή της Κνίδου» και «Σχολή της Κω» καθιερώθηκαν από τους νεώτερους μελετητές του Ιπποκράτη. Στην αρχαιότητα, δεν υπήρχαν «σχολές» αλλά διαφορετικές φιλοσοφικές ή επιστημονικές θεωρίες.⁶

Στο έργο του «Περί διαίτης οξέων», ο Ιπποκράτης ασκεί κριτική στις θεωρίες των Κνιδίων γιατρών, αναφέροντάς τις ως «Κνίδιες γνώμες»: «Αυτοί που έγραψαν τις λεγόμενες Κνίδιες γνώμες περιέγραψαν σωστά τι ακριβώς παθαίνουν οι άνθρωποι σε κάθε επιμέρους αρρώστια και ποια ήταν ακριβώς είναι η έκβαση που είχαν μερικές από αυτές. Σκέφτομαι, ωστόσο, πως αν ήταν αυτά αρκετά, θα μπορούσε και ένας που δεν είναι γιατρός να γίνει σωστός συγγραφέας, φθάνει να είχε συγκεντρώσει από τους αρρώστους –από έναν ένα τους- σωστές πληροφορίες για όσα τους συνέβαιναν... Και όταν... γίνεται

λόγος για το πώς πρέπει ο γιατρός να προχωρεί στην ίαση της κάθε επιμέρους αρρώστιας, σε πολλά σημεία η δική μου γνώμη είναι για το θέμα αυτό διαφορετική από τη δική τους επεξεργασία και ανάλυση» (μετάφραση Δ. Λυπουρλή).

Οι γιατροί στους οποίους αναφέρεται ο Ιπποκράτης με τα λόγια «αυτοί που έγραψαν τις λεγόμενες Κνίδιες γνώμες» πρέπει να είναι ο Ευρυφών και ο μαθητής του Ηρόδικος. Ο Ευρυφών υπήρξε ο παλαιότερος και διασημότερος γιατρός της Κνίδου. Παρά την κριτική που φαίνεται να του ασκεί ο Ιπποκράτης αναφερόμενος στις «Κνίδιες γνώμες», οι δυο γιατροί ήταν στενοί φίλοι και συνεργάτες. Ο Ευρυφών ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη μαιευτική και τη γυναικολογία και έκανε πολλές ανατομικές έρευνες. Αιτία των νόσων θεωρούσε τη διαταραχή της λειτουργίας της πέψης από την οποία προέρχονται «περιπτώματα». ⁷ Ο μαθητής του Ηρόδικος ήταν ο πρώτος που ανέπτυξε τη θεωρία των δυο χυμών, «μίαν μεν οξείαν, την δε ετέραν πικράν». ⁷ Σύμφωνα με τον Γαληνό, οι γιατροί της Κνίδου διέκριναν «χολής νόσους επτά, από της κύστεως νούσους δώδεκα, νεφρών νοσήματα τέσσερα, από της κύστεως νούσους στραγγουριών τέσσαρας, τετάνους τρεις, ικτέρους τέσσαρας, φθίσιους τρεις». Οι Κνίδιοι, λοιπόν, γιατροί προσπαθούσαν να διαιρέσουν τις αρρώστιες σε κατηγορίες, αδιαφορώντας γι' αυτό που αποτελούσε το κύριο γνώρισμα της Ιπποκρατικής Ιατρικής, την επισήμανση, δηλαδή, των κοινών χαρακτηριστικών των επιμέρους νόσων.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί και η συκοφαντία του Ανδρέου περί του εμπρησμού της βιβλιοθήκης (γραμματοφυλακείου) της Κνίδου από τον Ιπποκράτη. ⁸ Ο βιογράφος του Ιπποκράτους Σωρανός ο Κώος (2^{ος} αιώνας μ.Χ.) γράφει χαρακτηριστικά ότι αφού ασκήθηκε στην Ιατρική και τα εγκύκλια μαθήματα, ο Ιπποκράτης έφυγε από την πατρίδα του μετά τον θάνατο των γονέων του, όπως μεν κακοήθως λέει ο Ανδρέας, επειδή έβαλε φωτιά στη βιβλιοθήκη της Κνίδου, όπως δε λένουν άλλοι, επειδή πρόθεσή του ήταν να δει όσα υπήρχαν σε άλλους τόπους και να αποκτήσει ευρύτερη μόρφωση. («Συνασκηθείς δε εν τη ιατρική και τοις εγκυκλίοις μαθήμασι, των γονέων αυτού τελευτησάντων, μετέστη της ιαδίας πατρίδος, ως μεν κακοήθως Ανδρέας φησίν, διά το εμπρήσθαι το εν Κνίδω γραμματοφυλακείον, άλλοι δε φασίν, ότι προθέσει του κατά τόπους τα αποτελούμενα θεάσασθαι και συγγυμνασθήναι ποικιλώτερον»). Ο αγνώστου επωνύμου Ανδρέας (2^{ος} αιώνας μ.Χ.) κρίνεται ως αναξιόπιστος, αποκαλούμενος από τον Σωρανό κακοήθης, από τον Γαληνό αλαζόνας και από τον Ερατοσθένη «βιβλιαίγισθος»,

Εικ. 4. Γεωγραφική γειτνίαση Κω και Κνίδου

δηλαδή σφετεριστής ξένων βιβλίων. Άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Κοραΐς, αφού είναι γνωστό ότι φεύγοντας από την Κω ο Ιπποκράτης εγκαταστάθηκε, λόγω ιδιαίτερων οικογενειακών δεσμών, στη Θεσσαλία, με ποιο πρόσωπο θα μπορούσε να αντικρίσει τους Θεσσαλούς, στον τόπο όπου βρισκόταν το ενδοξότερο Ασκληπιείο της εποχής, ένας εμπρηστής των ιερών βιβλίων;

Πέραν των εμπειριών που απέκτησε ο Ιπποκράτης στο καθαρά ιατρικό πεδίο, οι επισκέψεις του σε πόλεις των παραλίων της Μικράς Ασίας τον έφεραν σε επαφή με τα φιλοσοφικά συστήματα που άκμαζαν στην περιοχή. Είναι γενικά αναγνωρισμένο ότι οι θεωρίες των προσωκρατικών φιλοσόφων συντέλεσαν στην αποδέσμευση της ιατρικής από τη θρησκευτική πίστη και τη σταδιακή εξάλειψη της μαγείας και των προλήψεων [«Ουκ έστιν άρα ο θεός αίτιος ουδενός, ούτε οι καθαρμοί ωφελέουσιν, αλλά τα εδέσματα τα ώμενα εστι και τα βλάπτοντα, του δε θείου αφανίζεται η δύναμις. (Περί Ιερής Νούσου)]. Χαρακτηριστικό της επιρροής που είχε η φιλοσοφική σκέψη στην ιατρική σκέψη κατά την αρχαιότητα είναι το γεγονός ότι η θεωρία της σύστασης του ανθρώπου από τέσσερα στοιχεία (γη, αέρα, πυρ και ύδωρ) και τέσσερις χυμούς (αίμα, φλέγμα, χολή ξανθή και μέλαινα) (Περί αρχαΐης ιητρικής) εναρμονίζεται πλήρως με άλλα τετραδικά συστήματα που είχαν αναπτυχθεί παλιότερα στη φιλοσοφία. Στο «Περί Φύσεως» έργο του, π.χ., ο Εμπεδοκλής (495-435 π.Χ.) προσπαθεί να δώσει τις βασικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας του, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την εναλλασσόμενη κυριαρχία της Φιλίας (Φιλότης) και της Διαμάχης (Νείκος) πάνω στα τέσσερα ριζώματα (πυρ, αήρ, ύδωρ, γη). Ο αριθμός τέσσερα έπαιζε, πράγματι, μεγάλο ρόλο στον Πυθαγόρειο αριθμητικό συμβολισμό και εφαρμογές του μπορούμε να βρούμε στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, τις τέσσερις εποχές του χρόνου, τις τέσσερις ηλικίες του ανθρώπου και στην Ιατρική, τα τέσσερα πιο σημαντικά όργανα: εγκέφαλο, καρδιά, ήπαρ και σπλήνα.⁶

Στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας άκμασαν δυο μεγάλες φιλοσοφικές σχολές με τις οποίες θα ήρθε, προφανώς, σε επαφή ο Ιπποκράτης: Η Σχολή της Μιλήτου και η Σχολή της Εφέσου. Ιδρυτής της Σχολής της Μιλήτου ήταν ο Θαλής (643-548 π.Χ.), ένας από τους Επτά Σοφούς. Κατ' αυτόν, το νερό είναι η αρχή του παντός. Τούτο παράγει όταν μεν διαστέλλεται με την εξάτμιση, τον αέρα και όταν συστέλλεται και συμπυκνώνεται, τη γη, το χώμα. Ο δεύτερος σπουδαιότερος φιλόσοφος της ίδιας σχολής ήταν ο Αναξίμανδρος (610-547 π.Χ.). Ως αρχή των όντων θεωρούσε λεπτή και απέραντη πρώτη ύλη χωρίς οποιαδήποτε ιδιότητα, το «άπειρον», από το οποίο σχηματίζονται οι κόσμοι και τα αντικείμενα που υπάρχουν σ' αυτούς και στο οποίο διαλυόμενα επιστρέφουν. Προηγούμενος κατά πολλούς αιώνες του Δαρβίνου, δίδασκε ότι τα πρώτα ζώα γεννήθηκαν σε υγρό περιβάλλον και ότι ο άνθρωπος παρήχθη από άλλα είδη ζώων. Όπως αναφέρθηκε ήδη, χάραξε τον πρώτο γεωγραφικό χάρτη. Ο μαθητής και φίλος του Αναξίμανδρου Αναξίμενης (585-528 π.Χ.) ως αρχή των πάντων δεχόταν τον αέρα: ύλη άπειρη και αεικίνητη. Όταν ο αέρας αραιώνεται γίνεται φωτιά (πυρ) και όταν πυκνώνεται γίνεται νέφος, νερό, πέτρα.

Τη Σχολή της Εφέσου εκπροσωπούν ο Ηράκλειτος και ο Αναξαγόρας. Ο Ηράκλειτος (540-480 π.Χ.) δίδασκε ότι το παν βρίσκεται σε αέναη ροή (τα πάντα ρει) και ότι κάθε γένεση είναι προϊόν αντιθέσεων. Αιτία της συνεχούς κίνησης θεωρούσε τη φωτιά (πυρ), υψίστη δε αρετή την τήρηση του μέτρου. Ο Αναξαγόρας (500-448 π.Χ.), Κλαζομένιος την καταγωγή, μετήγαγε τη φιλοσοφία από την Ιωνία στην Αθήνα. Φίλος και δάσκαλος του Περικλή,

δίδασκε ότι εκτός από την ύλη υπάρχει και πνευματικό στοιχείο, ο νους, ο οποίος κινεί την πρώτη και κανονίζει τα του κόσμου. Εκτός από τη Μίλητο και την Έφεσο, ο Ιπποκράτης επισκέφθηκε και τη Σμύρνη, την οποία, κατά τον Γαληνό, θυμόταν συνεχώς, αφού είχε μείνει εκεί για μεγάλο χρονικό διάστημα («...ης μέμνηται συνεχώς, πλείστον εν αυτή διατρίψας»).

Ο θρύλος της πρόσκλησης από τον Αρταξέρξη

Στο Μουσείο της Ιστορίας της Ιατρικής της Ιατρικής Σχολής του Παρισιού υπάρχει ένας πίνακας του Γάλλου νεοκλασικού ζωγράφου Anne Louis Girodet de Roucy Trioson (1767-1824), που παριστάνει τον Ιπποκράτη να αρνείται τα δώρα του Αρταξέρξη (Εικόνα 5). Ο Αρταξέρξης (464–424 π.Χ.) της Δυναστείας των Αχαιμενιδών, ο αποκαλούμενος και Μακρόχειρ, λόγω της ασυμμετρίας των δυο του χεριών, ήταν γιος του Ξέρξη του Μεγάλου (486-465 π.Χ.) των Περσικών πολέμων και εγγονός του Δαρείου Α΄ του Μεγάλου (521–486 π.Χ.). Ο πίνακας είναι εμπνευσμένος από μια ιστορία που διηγείται ο Σωρανός και άλλοι βιογράφοι του Ιπποκράτη και περιέχεται και στις Επιστολές της Ιπποκρατικής Συλλογής. Σύμφωνα με αυτήν, ο Μέγας Βασιλεύς και Βασιλεύς Βασιλέων, Αρταξέρξης, πληροφορήθηκε τις ικανότητες του Ιπποκράτη και τον προσκάλεσε να βοηθήσει στην καταπολέμηση του λοιμού, που αποδεκάτιζε τα Περσικά στρατεύματα, που ήταν στρατοπεδευμένα στον Ελλησποντο έτοιμα να επιτεθούν στην Ελλάδα. Η πρόσκληση διαβιάστηκε στον Ιπποκράτη από τον ύπαρχο του Πέρση βασιλιά Υστανό, που στον πίνακα του de Roucy Trioson φέρεται να προσφέρει στον Ιπποκράτη χρυσό και άλλα δώρα («χρυσόν οκόσον αν βούληται και τα άλλα χύδην ων σπανίζει»), αλλά και αξιώματα («έσται γαρ ισότημος Περσέων τοις αρίστοις»). Ο Ιπποκράτης, όμως, αρνήθηκε να βοηθήσει εχθρό της πατρίδας του. Ο Αρταξέρξης οργίστηκε τόσο πολύ, ώστε μήνυσε στους Κώους ότι αν δεν

Εικ. 5. Anne Louis Girodet de Roucy Trioson: Ο Ιπποκράτης αρνούμενος τα δώρα του Αρταξέρξη.

έσπευδαν να του παραδώσουν τον Ιπποκράτη, θα κατέστρεφε την πόλη και ολόκληρο το νησί, ώστε «να μη γνωρίζει κανείς στο μέλλον αν υπήρξε ποτέ εκεί νησί ή πόλις Κως». Οι Κώες τότε απάντησαν ότι «δεν θα κάνουν τίποτα ανάξιο ούτε του Μέροπα, ούτε του Ηρακλή, ούτε του Ασκληπιού, στο όνομα των οποίων αρνούνται να παραδώσουν τον Ιπποκράτη, ακόμη κι αν τους έμελλε να υποστούν το χειρότερο αφανισμό».⁴

Η πρόσκληση αυτή του Ιπποκράτη από τον Αρταξέρξη θεωρείται, παρά ταύτα, ότι δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Οι Πέρσες ήταν υπερβολικά σφύρονες και δεν θα εμπλεκόταν ποτέ σε πόλεμο για ένα γιατρό. Όσο για την ηρωική απάντηση των Κώων, οι Κώοι ήταν υποτελείς των Περσών τουλάχιστον 20 χρόνια πριν ο Δαρείος και ο Ξέρξης ζητήσουν γη και ύδωρ από τους υπόλοιπους Έλληνες και δεν είχαν αντισταθεί όταν οι Πέρσες τους είχαν επιβάλλει να πολεμήσουν στο πλευρό τους στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, κάτω από την ηγεσία της βασίλισσας της Καρίας Αρτεμισίας.⁴

Παρά το ότι θεωρείται ότι αποτελεί μύθευμα, η ιστορία της πρόσκλησης του Ιπποκράτη από τον Αρταξέρξη παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί αποκαλύπτει τις αντιλήψεις του αρχαίου κόσμου περί πατριωτισμού και άσκησης της Ιατρικής. Χίλια τετρακόσια περίπου χρόνια πριν από τη μάχη του Σολφερίνο, που οδήγησε τον Ερρίκο Ντυνάν στην ίδρυση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και στη διακήρυξη της αρχής της αμεροληψίας (ανακούφιση του ανθρώπινου πόνου χωρίς διάκριση ως προς την εθνικότητα, τη φυλή, τη θρησκευτική πίστη, την κοινωνική τάξη ή τις πολιτικές πεποιθήσεις), ο Ιπποκράτης φέρεται να υποστηρίζει, κατά τον Πλούταρχο, ότι κοινός όρκος όλων των γιατρών είναι να μην παράσχουν υπηρεσίες στους βαρβάρους εχθρούς των Ελλήνων («...ουκ αν ποτέ βαρβάρους Ελλήνων πολεμίους εαυτόν παρασχείν, έλεγε κοινόν όρκον είναι τούτον ιατρών απάντων»). Η παρουσία, όμως, Ελλήνων γιατρών στην αυλή των Περσών βασιλέων δεν ήταν σπάνια. Ο γιατρός Δημοκίδης ο Κροτωνιάτης αφού αιχμαλωτίστηκε από τους Πέρσες και αναγκάστηκε να αποκαλύψει την ιατρική του ιδιότητα, έγινε γιατρός και ομοτράπεζος του Δαρείου, πριν κατορθώσει να διαφύγει και να γυρίσει στην ιδιαίτερή του πατρίδα.⁷ Ο Κτησίας ο Κνίδιος, συγγενής του Ιπποκράτους, άσκησε το ιατρικό επάγγελμα στην αυλή του βασιλέα των Περσών Κύρου του Νεώτερου τον οποίο και συνόδευσε στην εκστρατεία εναντίον του αδελφού του Αρταξέρξη Β΄ του Μνήμονος. Εκεί, ο Κτησίας συνελήφθη και αφού θεράπευσε τον Αρταξέρξη από βαρύ θωρακικό τραύμα, εργάστηκε ως προσωπικός του γιατρός επί 17 έτη.⁷

Εκείνο, όμως, που πέραν της φιλοπατρίας του, αναγνωρίζεται στον Ιπποκράτη, κατά την υποθετική αυτή χειρονομία της άρνησης των δώρων του Αρταξέρξη, είναι το ήθος του και η ακεραιότητα του χαρακτήρα του. Ο Σωρανός περιγράφει την άρνηση των δώρων ως ακολούθως: «Τοσούτον δε φιλέλλην υπήρξεν, ώστε και δόξης αυτού μέχρι Περσών διαπύστου γενομένης και διά τούτο και του Αρταξέρξου διά Υστάνους του Ελλησποντίων υπάρχου επί μεγάλαις δωρεαίς δεομένου προς αυτόν ελθείν, διά το σεμνόν και αφιλόργυρον και φιλοίκειον αρνήσασθαι». Επισημαίνει, δηλαδή, ότι η πράξη του Ιπποκράτη μαρτυρεί μεν την αγάπη του προς την πατρίδα του («τοσούτον δε φιλέλλην υπήρξε...»), αλλά εκείνο που κυρίως αναδεικνύει είναι «το σεμνόν και αφιλόργυρον και φιλοίκειον» της προσωπικότητάς του.

Επίλογος

Τον Ιούνιο του 2002, το British Medical Journal είχε ζητήσει από τους αναγνώστες

του να απαντήσουν ηλεκτρονικά στο ερώτημα: «Τι είναι καλός γιατρός και πώς μπορούμε να κάνουμε ένα» (What is a good doctor and how do you make one?). Ανάμεσα στις πολλές απαντήσεις, υπήρχε και η πιο κάτω απάντηση μιας νεαρής γιατρού από το Ισραήλ: «Το θεμελιωτή πατέρα μας Ιπποκράτη δεν τον θυμόμαστε για την πρωτότυπη θεωρία του των τεσσάρων χυμών, αν και θα μπορούσε, αναμφίβολα, να αποτελέσει το θέμα εισαγωγικού άρθρου τού ιατρικού περιοδικού της Κω (of the Cos Medical Journal). Τον θυμόμαστε για την καθιέρωση της ηθικής-δεοντολογίας με την οποία η ιατρική έγινε από επάγγελμα λειτούργημα. Πότε το ξεχάσαμε αυτό; Πότε αρχίσαμε να θεραπεύουμε νόσους αντί για ασθενείς;».⁹

Περίληψη

Κατά την κοινή συνήθεια των σοφών της Αρχαιότητας, ο Ιπποκράτης περιόδευσε σε πολλά μέρη του τότε γνωστού κόσμου και μεταξύ αυτών και στη Μικρά Ασία.¹ Ήταν, άλλωστε, η εγγύτερη στην Κω περιοχή. Ειδικότερα, η Κνίδος που βρίσκεται σε μικρή απόσταση απέναντι από την Κω είναι γνωστό ότι ήταν έδρα Ασκληπιείου, ενδεχομένως παλαιότερου αυτού της Κω. Στην Κνίδο, ο Ιπποκράτης γνωρίστηκε, μαθήτευσε και συνεργάστηκε με τους διάσημους γιατρούς Ευρυφώνα και Ηρόδικο, με τους οποίους ανέπτυξε φιλικές σχέσεις, παρά το ότι στα έργα του διατυπώνει αντιρρήσεις για τις απόψεις τους – τις καλούμενες «Κνίδιες γνώμες».⁷ Η Ιατρική της εποχής ήταν συνδεδεμένη με τη φιλοσοφία και στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας ανθούσαν τότε οι περίφημες σχολές της Μιλήτου, με κύριους εκπροσώπους το Θαλή, τον Αναξίμανδρο και τον Αναξίμένη και της Εφέσου, όπου δίδαξαν ο Ηράκλειτος και ο Αναξαγόρας. Τις αντίστοιχες πόλεις θα πρέπει να επισκέφθηκε ο Ιπποκράτης, με συνέπεια να επηρεαστεί η επιστημονική του σκέψη από τις ιδέες των εκεί φιλοσόφων. Υπάρχει, επίσης, η μαρτυρία του Γαληνού ότι ο Ιπποκράτης διέμεινε για μεγάλο διάστημα στη Σμύρνη. Η άρνηση του Ιπποκράτη να δεχθεί τα πλούσια δώρα του Αρταξέρξη σε αντάλλαγμα της βοήθειας που ο Πέρσης βασιλιάς του ζητούσε να προσφέρει στα στρατεύματά του που είχαν προσβληθεί από λοιμό, αν και φαίνεται να αποτελεί μύθευμα, μαρτυρεί τη φιλοπατρία και κυρίως το ήθος του Ιπποκράτη.¹⁰ Η μεγαλύτερη, άλλωστε, συμβολή του μεγάλου Κώου γιατρού υπήρξε η καθιέρωση της ηθικής και της δεοντολογίας στην Ιατρική.

Λέξεις κλειδιά

Αρταξέρξης, Ιπποκράτης, Ίωνες φιλόσοφοι, Κνίδιες γνώμες, Μικρά Ασία, Σχολή Κνίδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ιπποκράτους έργα, τόμος Α. Εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις Μητρόπουλος ΚΙ, Εκδόσεις Λ. Γεωργιάδης, 2006, Αθήνα.
2. Σακελλαρίου Μ. Μετακινήσεις Ελληνικών φύλων, στο: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1971, σελ. 16.
3. Olmstead AT. Ιστορία της Περσικής Αυτοκρατορίας. Μετάφραση Πέππα Ε, Οδυσσέας, Αθήνα, 2004.
4. <http://www.kosisland.org/history/history1.htm>.
5. Καλογεροπούλου Γ. Ιατρική και ιατρικές σχολές στη Μ. Ασία (αρχαιότητα). Εγκυκλοπαίδεια

- Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία, 2002, <http://www.ehw.gr/ehw/l.aspx?id=4541>.
6. Krug A. Αρχαία Ιατρική. Μετάφραση Μανακίδου ΕΠ, Σαρτζής Θ, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 1997.
  7. Γεωργακόπουλος Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. Ιασώ, Αθήνα, 1998.
  8. Βιβλιοθήκη των Ελλήνων. Ιπποκράτους Άπαντα. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια ΚΙ Μητροπούλου. Τόμος Α΄. Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
  9. Μουντοκαλάκης ΘΔ. Η Νέα Ιατρική. Γιάνης Β. Παρισιάνος, Αθήνα, 2006.
  10. Lyons AS, Petrucelli RJ. Medicine; An Illustrated History. Harry N. Abrams, Inc., Publishers, N. York, 1987.

Από τη δράση του Ιπποκράτη στη Σκυθία

Αθ. Διαμαντόπουλος

Συνήθως όταν ομιλεί κάποιος για τον Ιπποκράτη, και εφ' όσον βρίσκεται στον κύκλο των φίλων του και όχι των αμφισβητιών του, θα αναφέρει πως «Ήταν ο πρώτος που διαχώρισε την Ιατρική από τη θρησκεία και έθεσε τις βάσεις της επιστημονικής ιατρικής. Θεωρείται ο Πατέρας της Ιατρικής» και άλλες παρόμοιες εγκωμιαστικές εκφράσεις. Σαν να ήταν περίπου ένας μετεωρίτης που έπεσε από τον ουρανό και φώτισε τη μέχρι τότε σκοταδιστική και δεισιδαίμονα ιατρική. Αν ο ομιλητής είναι περισσότερο κατατοπισμένος θα προσπαθήσει να αναφερθεί στους πνευματικούς του προγόνους, τους προσωπικούς δηλαδή φιλοσόφους και επιστήμονες. Σε μια πιο εν τω βάθει ανάλυση θα σχολιάσει το σύγχρονο με τον Ιπποκράτη πολιτιστικό ή και πολιτικό κλίμα που επέτρεψε την δημιουργική του παραγωγή. Λίγο πολύ όμως θα επικρατήσει μια προσπάθεια σύνδεσης του Πατέρα της Ιατρικής με τον Χρυσούν Αιώνα και με τους ποικίλους εκφραστές του, όπως τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα, τον Περικλή, τον Φειδία. Η εποπτική αυτή θεώρηση σπάνια επεκτείνεται πέρα από τον ελληνικό χώρο. Σκεφτήκαμε λοιπόν στη φιλική αλλά και παραγωγική αυτή εκδήλωση της Αμφικτιονίας πως σαν Εταιρεία Διάδοσης του Ιπποκρατείου Πνεύματος θα έπρεπε να τολμήσουμε κάτι διαφορετικό. Να παρουσιάσουμε το πολιτικό και πολιτιστικό περιβάλλον περιοχών που μετά βεβαιότητας ή έστω με μερικές αμφιβολίες γνωρίζουμε πως επισκέφθηκε. Είτε αυτές βρίσκονταν μέσα είτε έξω από τον Ελληνικό χώρο. Να προβούμε δηλαδή σε μια περισσότερο διεθνή περιγραφή του αναφερθέντος περιβάλλοντος.

Το ότι ο Ιπποκράτης ταξίδευε εκτεταμένα είναι πασίγνωστο όπως εμφανίζεται και από έργο του «Επιδημιάι» που αναφέρεται βέβαια στις ιατρικές του πληροφορίες από τα μέρη, τους δήμους δηλαδή, που επισκέφθηκε και από όπου προέρχεται ο τίτλος του βιβλίου και όχι, όπως συχνά και λανθασμένα θεωρείται, από τις επιδημικές νόσους. Στην παρούσα εισήγηση θα ασχοληθούμε με το ταξίδι του Ιπποκράτη στη Σκυθία και με τις ιατρικές αλλά και γενικότερες παρατηρήσεις του για τη χώρα εκείνη και τους ανθρώπους της. Ο κύριος όγκος αυτών των πληροφοριών βρίσκεται στο έργο του «Περί αέρων, υδάτων και τόπων» το οποίο θεωρείται γενικά ως αυθεντικό. Αποτελεί μια εμπειριστατωμένη μελέτη ανθρωπο-εθνο-γεωγραφίας, όπου συσχετίζονται τα ιατρικά προβλήματα των κατοίκων με τις κλιματικές μεταβολές, την πολιτική κατάσταση αλλά και τις ψυχολογικές παραμέτρους της προσωπικότητάς τους. Το έργο απετέλεσε πρότυπο παρομοίων μελετών και στην Αρχαιότητα αλλά και κατόπιν, μέχρι και σήμερα, με

την επιβολή του οικολογικού κινήματος, έστω και αν δεν γίνεται ονομαστικά αναφορά σε αυτό. Παρόμοιο «δάνειο» έκανε και Μοντεσκιέ, πράξη για την οποία κατηγορήθηκε από τον Αδαμάντιο Κοραή.

Σκέφθηκα πως ένας ενδιαφέρον τρόπος να παρουσιασθεί αυτή η εισήγηση θα ήταν με τη μορφή παραμυθιού. Επειδή και η χώρα σαν μυθική θεωρήθηκε, και οι άνθρωποί της – άνδρες και γυναίκες – εισέβαλαν στους ελληνικούς μύθους αλλά και οι περιγραφές από τους Έλληνες συγγραφείς θυμίζουν παραμύθια. Ίσως επειδή και η ζωή και το έργο του Ιπποκράτη σαν παραμύθι συχνά διαβιβάσθηκε σε εμάς. Δεν θα αναλύσω τους γενικότερους λόγους για τους οποίους ο Ιπποκράτης προσέλαβε μυθική μορφή στη σκέψη των ανθρώπων ήδη από την μετά τον θάνατό του εποχή και με επιτεινόμενο ρυθμό μέχρι περίπου την εποχή μας. Συναγωνίζεται μόνο τον Μέγα ΄λέξαντρο που μέσω της Φυλλάδας του έγινε το αγαπημένο παραμύθι σε Ανατολή και Δύση. Θα παρουσιάσω μόνο μερικές διαφάνειες από τρία Μεσαιωνικά όμορφα χειρόγραφα. Στην πρώτη διαφάνεια, στο δεξί τμήμα, παρουσιάζονται οι αποσταλμένες της Βασιλίσσας Σαρακίνθης να επισκέπτονται τον τάφο του Ιπποκράτη κάπου στην Ελλάδα. Η Σαρακίνθη είχε ασπασθεί υποτίθεται το Χριστιανισμό από τον Ιωσήφ της Αριμαθαίας. Η λάρνακα του Ιπποκράτη διακοσμείται με σταυρούς, λογικό, εφ' όσον ο Πατέρας της Ιατρικής θεωρήθηκε στον Μεσαίωνα σαν λίγο πολύ Χριστιανός. Δεν ξέρω αν είναι λιγότερο μυθική η ανεύρεση του «πραγματικού» τάφου του Ιπποκράτη στη Λάρισα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ένα θέμα που θα αναπτύξει σε αυτό το συνέδριο ο καθηγητής κ. Αντωνακόπουλος. Στη δεξιά πλευρά της διαφάνειας απεικονίζεται η ίδια σκηνή από άλλο χειρόγραφο που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Το παραμύθι κορυφώνεται με τη φανταστική ανεύρεση στο τάφο του Ιπποκράτη ενός κιβωτίου από ελεφαντόδοντο που μέσα του υπήρχε το έργο «Περί προγνώσεως και εκβάσεως της κρίσεως» γραμμένο στο πραγματικότητα επτακόσια χρόνια μετά το θάνατο του Ιπποκράτη, που αποτελεί προγνωστικό κείμενο με βάση δερματολογικές αλλοιώσεις. Στο κέντρο της διαφάνειας παρουσιάζεται αραβικό αντίγραφο του έργου του 13^{ου} αιώνα. Το παραμύθι φθάνει στην υπερβολή όταν στο ίδιο χειρόγραφο που προέρχεται από το Κύκλο του «Αγίου Δισκοπότηρου», γνωστότερου σαν Holy Graal, απεικονίζεται η θεραπεία από τον Ιπποκράτη του ανεψιού του αυτοκράτορα Αυγούστου (που έζησε μισή χιλιετία αργότερα). Ο καλός γιατρός μας παρέμεινε κατόπιν στη Ρώμη, μπλέχθηκε σε ερωτοδουλειές και κρύφθηκε σε ένα αιωρούμενο καλάθι για να επισκεφθεί την παράνομη ερωμένη του, όπως φαίνεται στη δεξιά πλευρά της εικόνας. Όταν τέτοιες και τόσες τερατώδεις γίνονταν πιστευτές ευρέως, κυρίως στη Δύση, για ένα απολύτως ιστορικά τεκμηριωμένο πρόσωπο, αντιλαμβανόμαστε τα παραμύθια που εξαφανίνοντο για μια μακρινή και άγνωστη χώρα όπως η Σκυθία. Ας προσπαθήσουμε να την καταλάβουμε. Αρχίζοντας από τον τόπο, είναι μια περιοχή παραμυθένια με σκοτεινά δάση, ομίχλες, δράκους και νεράϊδες. Θα πρέπει όμως να την ορίσουμε και γεωγραφικά. Είναι μια τεράστια περιοχή βορείως της Μαύρης Θάλασσας. Η τοποθεσία και η έκταση της Σκυθίας διαφοροποιούνται κατά καιρούς, από την περιοχή των όρων Αλτάϊ όπου συναντιούνται η Μογγολία, Κίνα, Ρωσία, και το Καζακστάν, κατά μήκος της νότιας Ουκρανίας μέχρι την περιοχή του κάτω τμήματος του ποταμού Δούναβη, τη Βουλγαρία και τη Γεωργία.¹ Οι Κινέζοι γνώριζαν τους Σάκες (Ασιάτες Σκύθες) ως Σάι.

Χαρακτηριστικό της Σκυθίας ήταν η ύπαρξη μεγάλων ποταμών, όπως του Δον που αποτελούσαν τις κύριες οδούς επικοινωνίας, αλλά και πολλών υψηλών και πάντα χιονοσκεπών ορέων, που ήσαν υπεύθυνα για το μόνιμο κρύο της χώρας. Οι

κάτοικοι, οι Σκύθες, ήταν φύλα νεφελώδους καταγωγής. Αναφέρονται πρώτη φορά σε Ασσυριακούς κώδικες περί τον 7ον αιώνα προ Χριστού. Μετά πολλές περιπέτειες μετανάστευσαν στις προαναφερθείσες περιοχές όπου έζησαν επί αιώνες ως νομάδες. Ήσαν εξαιρετοι ιππείς και πολεμιστές, όχι μόνο οι άνδρες αλλά και οι γυναίκες. Περισσότερα για τις ατρόμητες αυτές γυναίκες θα παρουσιασθούν στο κυρίως τμήμα της ομιλίας με τις ιατρικές πληροφορίες του Ιπποκράτη.

Αργότερα οι Σκύθες έρχονται σε επαφή με τις Ελληνικές αποικίες του Ευξείνου, εγκαταλείπουν εκτεταμένες εμπορικές, πολιτικές και πολιτιστικές επαφές μαζί τους και εν μέρει αστικοποιούνται. Τυπικά πολιτιστικά στοιχεία των Σκυθών είναι οι άφθονοι διασκορπισμένοι υπόσκαφοι τάφοι με εντυπωσιακά χρυσά κοσμήματα. Ήταν εξ' άλλου η ευρύτερη περιοχή της Σκυθίας που οι Αργοναύτες βρήκαν το Χρυσόμαλλο Δέρας, αλλά και που κατά τον Πausανία η γή της παρήγαγε άφθονο χρυσό που τον φύλαγαν οι μυθικές Σφίγγες, γυναικεία όντα με σώμα λιονταριού και κεφάλι και φτερά αετού. Από τον 4ον π.Χ. αιώνα και μετά, μπορούμε να ομιλούμε για δύο διαφορετικές ομάδες. Αυτούς που ζούν στην Βόρειο Σκυθία και συνεχίζουν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής και αυτούς της Νοτίου που κατά κάποιον τρόπο εξελληνίζονται. Από τον πολιτισμό των πρώτων παρουσιάζεται στην επόμενη διαφάνεια μια χάλκινη πόρπη του 8^{ου} αιώνα, ενώ από τη Νότια Σκυθία μια χρύση κτένα με ελληνική επίδραση.² Περισσότερο εμφανής είναι η επίδραση σε έργα προερχόμενα από την περιοχή Ελληνικών εμπορικών πόλεων στη Βόρειο Μαύρη Θάλασσα, όπως φαίνεται από τη σύγκριση ανάμεσα σε μολύβδινες κεφαλές βόων από το θρησκευτικό κέντρο λατρείας των βόων κοντά στην Όλβια της Σκυθίας και σε παρόμοιες ανάγλυφες κεφαλές από βάση μαρμάρινης κολώνας από το ιερό της Δήλου.

Πριν όμως από την εφαρμοσμένη τέχνη, η θρησκεία είχε εισαγάγει στο πολιτιστικό υποσυνείδητο τη Σκυθία σαν μια μακρινή χώρα που γεννούσε θεούς ή σαν τόπο εξορίας που οι θεοί πάλι επέβαλλαν. Ήδη από την περίοδο που χάνεται στην αχλύ του μύθου αναφέρεται πως ο πατέρας του Ουρανού, ο Άκμων, προπάππους δηλαδή του Δία, είχε γεννηθεί στη Σκυθία. Εκεί επίσης γεννήθηκαν οι Υπερβόρειοι θεοί. Ο γιός του Ηρακλή, ο ονομαζόμενος Σκύθης, γίνεται βασιλεύς της Σκυθίας. Ο Προμηθέας εξορίστηκε στη Σκυθία, όπου εκεί επίσης, και συγκεκριμένα στην Ταυρίδα, μεταφέρθηκε η Ιφιγένεια όταν η θεά Άρτεμις την πήρε μέσα σε ένα σύννεφο από την Αυλίδα και την έσωσε από τη θυσία. Ο Ευριπίδης περιγράφει ωραιότατα στην τραγωδία του «Ιφιγένεια εν Ταύροις» τη στιγμή που ο Ορέστης αναγνωρίζει την αδελφή του στο ιερό: *«Κατά τη διάρκεια της προπαρασκευαστικής τελετουργίας ο Ορέστης έπιασε κουβέντα με την Ιφιγένεια στα ελληνικά, με μεγάλη τους χαρά σύντομα κατάλαβαν ποίος ήταν ο καθένας τους. Μόλις έμαθε εκείνη το σκοπό της αποστολής του κατέβασε αμέσως το άγαλμα από το βάθρο για να το πάρει ο Ορέστης. Ξαφνικά όμως εμφανίστηκε ο Θόας ανυπομονώντας για την αργοπορία της θυσίας των ξένων. Η πολυμήχανη Ιφιγένεια καμώθηκε ότι ήθελε να εξευμενίσει το άγαλμα. Εξήγησε κιόλας στον Θόαντα ότι η θεά απέστρεψε το βλέμμα της από τα θύματα πού της είχε στείλει εκείνος, επειδή ο ένας ήταν μητροκτόνος και ο άλλος συνένοχος του, δεν είναι κατάλληλοι λοιπόν για θυσία. Εξάλλου έπρεπε να τούς κατεβάσει στην ακρογιαλιά, μαζί με το άγαλμα πού είχαν μίανει με την παρουσία τους, να τούς εξαγνίσει και να θυσιάσει στο φως των δαυλών αρνάκια στη θεά. Εν τω μεταξύ ο Θόας πρέπει να καθαρίσει το ναό με δαυλό καλύπτοντας το κεφάλι του, όταν φανούν οι ξένοι, και, προστάζοντας τούς πάντες να μείνουν σπίτια τους, μην τυχόν και επεκταθεί*

το *μίασμα*». Σύμφωνα με τούτη την εκδοχή το πλοίο τελικά άραξε στη Βραυρώνα, όπου η Ιφιγένεια τοποθέτησε το άγαλμα και, όσο χιζόταν ο ναός πήγε μαζί με τον Ορέστη στους Δελφούς. Στο ιερό των Δελφών συναντήθηκε με την Ηλέκτρα, την ξανάφερε στην Αθήνα και την πάντρεψε με τον Πυλάδη.³ Παρόμοια περιγραφή υπάρχει στον ύμνο 3 του Καλλίμαχου.⁴

Την περιοχή επισκέφθηκε και ο Ηρόδοτος που δίνει εκτενέστερες περιγραφές και της γεωγραφίας και των κατοίκων και των νόσων τους που συμπληρώνουν την εικόνα που σχηματίζουμε από το έργο του Ιπποκράτη. Το έργο του θεωρείται πως γράφτηκε περίπου την ίδια εποχή με το «Περί αέρων, υδάτων, τόπων» του Ιπποκράτους, δηλαδή στο τέλος του 5^{ου} αιώνα, αν και δεν φαίνεται πως κάποιος από τους δύο συγγραφείς ε γνώριζε του άλλου το σύγγραμμα.⁵ Ο Πατέρας της Ιστορίας στο τέλος των Ιστοριών του⁶ αποδίδει τη μαλακότητα των Ασιατών στο σταθερό τους κλίμα, ενώ για τους Σκύθες τον απασχολεί περισσότερο η σχέση των εδαφολογικών και κλιματικών συνθηκών με τις πολεμικές τους τακτικές παρά με τις νόσους τους. Παρόμοια μέθοδο χρησιμοποίησαν αργότερα και οι Ρωμαίοι για να εξηγήσουν τις πολεμικές τέχνες των Γερμανών που ζούσαν σε παρόμοιες με τους Σκύθες συνθήκες.⁷

Την ιστορία της ιατρικής ενδιαφέρει πολύ μια πρώιμη περιγραφή από τον Ηρόδοτο της χρήσης καννάβης από τους Σκύθες. Κατά πολλούς γλωσσολόγους ακόμη και λέξη κάνναβις είναι Σκυθικής προέλευσης.⁸ Στο βιβλίο Ιστοριών τέσσερα ο Ηρόδοτος περιγράφει την τελετουργική χρήση καννάβης μετά μια κηδεία «[...] κατόπιν οι Σκύθες λαμβάνουν μερικούς σπόρους από αυτό το φυτό, εισέρχονται κάτω από τα υφάσματα (τέντα) και θέτουν τους σπόρους επάνω σε πυρακτωμένους λίθους. Αλλά αυτοί αρχίζουν να καπνίζουν και να παράγουν τόσους ατμούς που κανένα Ελληνικό ατμόλουτρο δεν θα μπορούσε να τους ξεπεράσει. Οι Σκύθες εκστασιαζόμενοι από τον ατμό, κραυγάζουν δυνατά».⁹ Η ιστορία του Ηρόδοτου επιβεβαιώθηκε και αρχαιολογικά, όταν το 1922 ο καθηγητής S.I. Rudenko απεκάλυψε σε τάφο στο Pazryk, στην περιοχή Western Altai, συσκευή χρήσης και σπόρους κάνναβης.¹⁰

Ο Ηρόδοτος αναφέρει επίσης την ιστορία του Ανάχαρσι, ενός νέου ευγενούς Σκύθη, που περιηγείται σε πολλές χώρες, μεταξύ αυτών και την Ελλάδα, εντυπωσιάζεται από τα ήθη της και προσπαθεί να τα μεταφυτεύσει, εις μάτην, στη Σκυθία όπου και δολοφονείται. Ο Ισοκράτης (436–338 π.Χ.) στον Πανηγυρικό του δηλώνει πως οι Σκύθες είναι ο πλέον δυνατός και μεγαλοπρεπής λαός.¹¹

Από τα ανωτέρω συμπεραίνουμε πως η Σκυθία, μια χώρα μακρινή, άγνωστη και γοητευτική είχε καιρό πριν την επίσκεψη εκεί του Ιπποκράτη διεισδύσει στην ελληνική σκέψη μέσω της μυθολογίας, της θρησκείας, του εμπορίου και της τέχνης αλλά και των περιγραφών περίπου συγχρόνων του ταξιδιωτών εκεί όπως ο Ηρόδοτος. Αν και εθεωρείτο ακόμη σαν ημιβάρβαρη, εν τούτοις οι επαφές με τον ελληνικό χώρο διαρκώς αυξάνονταν. Έτσι, δεν ήταν περίεργο που ο Ιπποκράτης ταξίδευσε εκεί ούτε πως δεν θα πρέπει να ένοιωθε αποξενωμένος ή να αντιμετωπιζόταν σαν περίεργος. Θα πρέπει εδώ να αναφερθεί η επιφύλαξη ορισμένων ιστορικών κατά πόσον ο ίδιος ταξίδευσε στη Σκυθία ή περιγράφει τις εντυπώσεις άλλου. Τα έργα του πάντως «Περί αέρων, υδάτων, τόπων» θεωρείται αυθεντικό. Αρχίζει με την περιγραφή του έθνους αυτού, γράφοντας πως «Οι Σκύθες που ζουν στην καλούμενη έρημο της Σκυθίας είναι Νομάδες και ζουν σε δασώδεις και υγρές περιοχές με μεγάλα ποτάμια. Δεν έχουν σπίτια αλλά ζουν στις άμαξες με τις οποίες διαρκώς ταξιδεύουν, ή τις συνοδεύουν ιππεύοντας άλογα. Τρέφονται

με βραστό κρέας και με γάλα και τυρί αλογίσιο. Λόγω των μονίμων ψυχρών ανέμων, της υγρασίας και της συνεχούς βροχής οι εποχές πρακτικά δεν αλλάζουν. Αυτό συντελεί στο ομοιόμορφο και μικρόσωμο των ζώων και των ανθρώπων. Ουσιαστικά όλοι οι άνδρες και όλες οι γυναίκες μοιάζουν πολύ μεταξύ τους χωρίς ιδιαίτερα ατομικά χαρακτηριστικά. Οι περισσότεροι νομάδες έχουν εγκαύματα από το ήλιο γιατί λόγω της πολλής υγρασίας του σώματός τους δεν αντέχουν τις ακτίνες όταν εμφανίζονται. Συνήθως είναι παχείς και οι γυναίκες τους εξαιρετικά παχιές, με ογκώδη την περιοχή γύρω από τα γεννητικά όργανα. Είναι μελαμψοί, όχι από τον ήλιο αλλά από το πολύ κρύο.

Η βασική τους νοσηρή κατάσταση είναι η υπογονιμότητα και η ατροφία των όρχεων. Ο Ιπποκράτης αποδίδει την πρώτη στη μακροχρόνιο ιππασία που προκαλεί σκληρότητα της γενετησίου περιοχής και στα βαριά ρούχα λόγω του κρύου που εμποδίζουν έστω την ψηλάφηση των ανδρικών μοριών και συνεπώς τη σεξουαλική διέγερση. (Σχετική εγχάρακτη διακόσμηση υπάρχει σε αγγείο από ήλεκτρο που προέρχεται από την περιοχή Kul'Oba και βρίσκεται τώρα στο Μουσείο Hermitage στην Αγία Πετρούπολη). Για τις γυναίκες υποθέτει πως η υπογονιμότης οφείλεται στο πολύ πάχος που εμποδίζει το σπέρμα να φτάσει ανεμπόδιστα τον κόλπο. Ο Ιπποκράτης φέρνει σαν απόδειξη το γεγονός πως οι σκλάβες των Σκυθών που είναι λεπτότερες και πιο ευκίνητες λόγω των πολλών εργασιών που εκτελούν, τεκνοποιούν αμέσως όταν έρχονται σε επαφή με άλλον άνδρα. Οι εντόπιοι αποδίδουν την ατροφία των όρχεων με τη συνοδό ευνουχειδή συμπεριφορά σε θεϊκή κατάρα. Για το λόγο αυτό αφού αποτύχουν δύο ή τρεις φορές να συνουσιασθούν, πιστεύουν πως η θεά τους καταράστηκε, φορούν γυναικεία ρούχα και επιδίδονται σε γυναικείες ασχολίες. Ο Ιπποκράτης όμως θεωρεί υπεύθυνη τη φλεβοτομία της οπισθο-ωτικής φλέβας την οποία συχνά εκτελούν. Πιστεύει πως η φλέβα αυτή είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία του σπέρματος. Προσθέτει μάλιστα πως αφού προσβάλλονται από αυτήν κυρίως οι πλούσιοι (που έχουν άλογα) και όχι οι φτωχοί, οι θεοί δεν μπορεί να καταράστηκαν τους πρώτους που λόγω οικονομικής ευμάρειας τους κάνουν περισσότερες θυσίες.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι και η περιγραφή από τον Ιπποκράτη ενός ξεχωριστού από κάθε άλλη φυλή γνωρίσματος των Σκυθών. Ότι δηλαδή οι γυναίκες τους ιππεύουν και πολεμούν σαν άντρες. Έχουν καυτηριάσει από τη βρεφική ηλικία το δεξί μαστό ώστε να το ξεύουν άνετα. Δεν παντρεύονται αν δεν σκοτώσουν πρώτα τρεις εχθρούς. Αυτές ήταν οι θρυλικές Αμαζόνες και γνωρίζουμε πολλά σχετικά για αυτές κυρίως από τον μυθολογικό κύκλο του Θησέα. Σε διαφάνειες θα παρουσιασθούν πρώτα σκηνή αγγειογραφία με τη μάχη μεταξύ των Αθηναίων υπό τον Θησέα και των Αμαζόνων υπό την Ιππολύτη. Κατόπιν, κλασικής τεχντροπίας απεικόνιση της τραυματισμένης Αμαζόνας, ενώ παραπλεύρως, η μαχητικότητα έχει αντικατασταθεί από τον έρωτα του Θησέα για την Αμαζόνα Αντιόπη.

Ανακεφαλαιώνοντας το έργο του Ιπποκράτη για τη νοσολογία των Σκυθών και γενικότερα για την επίδραση του κλίματος στην υγεία, θα πρέπει να αναφερθεί πως παρά τις πολλές οξυδερκείς παρατηρήσεις του, εν τούτοις δεν αποφεύχθηκαν ασάφειες και γενικότητες που εγέννησαν αμφισβητήσεις από πολύ νωρίς. Ήδη ο θερμότερος θαυμαστής του, ο Γαληνός, προσπάθησε έξη αιώνες αργότερα να συμβιβάσει τις δηλώσεις του ινδάλματός του με τις δικές του γνώσεις. Έγραψε για το λόγο αυτό το έργο «Σχόλια εις το Περί αέρων, υδάτων, τόπων» το οποίο δυστυχώς εχάθηκε. Υπάρχει μόνο σε μετάφραση από τα Συριακά του Hunayn ibn Ishaq (809-873).¹²

Αντί να τελειώσω με το κλασικό παραμυθικό επίλογο, *έζησαν αυτοί καλά και εμείς καλλίτερα*, θα περιδιαβώ μαζί σας σύντομα τα μετέπειτα της επίσκεψης εκεί του Ιπποκράτη και τα πολιτιστικά στοιχεία που εισήλθαν από και προς τον Ελληνικό χώρο από την μεγάλη αυτή περιοχή. Ήδη από την πρωτοχριστιανική εποχή αναφέρεται πως ο Άγιος Ανδρέας περιήλθε τη Μικρά Ασία, το Βυζάντιο και τη Σκυθία, όπου κήρυξε το Χριστιανισμό στο Κίεβο. Από τους Ύστερους Βυζαντινούς χρόνους γνωρίζουμε για τις πολεμικές σχέσεις των Βυζαντινών με τους Σκύθες. Η περίφημη μικρογραφία του Ιπποκράτη με Βυζαντινή αμφίεση πρόερχεται από έργο του Ιωάννη Ακτουάριου και είχε αφιερωθεί στο προσάτη του Μεγάλο Δούκα Αλέξιο Απόκαυκο, ο οποίος εικονίζεται στην επόμενη μικρογραφία. Του είχε δωρηθεί σαν ιατρικό εγκόλπιο να τον συνοδεύει στην εκστρατεία του εναντίον των Σκυθών. Κατά μία ιστορική ειρωνεία, τελικά η θυγατέρα του νυμφεύθηκε τον αδελφό του ηγεμόνα των Σκυθών, Θεόδωρο.

Οι Σκύθες, όντας λαός νομάδων και πολεμιστών, διεσκορπίστηκαν σε πολλές κατευθύνσεις στους μετέπειτα αιώνες, με αποτέλεσμα η επίδραση των Σκυθών στο Ευρωπαϊκό γίγνεσθαι να είναι πολύ περισσότερο έντονη από ότι γενικά πιστεύεται. Οι περισσότεροι ξανθοί και γαλανομάτες Ευρωπαίοι σε κάποια στιγμή της ιστορίας τους προσπάθησαν να αποδείξουν την Σκυθική καταγωγή τους. Αυτό εκ πρώτης όψεως φαίνεται περίεργο, αφού ο λαός αυτός, κυρίως βάσει των αναφορών Ελλήνων και Ρωμαίων ιστορικών, εθεωρήθη συνώνυμος της βαρβαρότητας. Ο Σαίξπηρ στο έργο του Βασιλιάς Λήρ παρουσιάζει τον Σκύθη σαν κανίβαλο που κατατρώγει τα παιδιά του.¹³ Παλαιότεροι Άγγλοι συγγραφείς που ήθελαν να δηλώσουν την ανωτερότητα του γένους τους έναντι των Ιρλανδών, θεώρησαν τους τελευταίους σαν απογόνους των Σκυθών με βάση την φήμη πως και αυτοί έπιναν ανθρώπινο αίμα και ήσαν νομάδες.¹⁴ Επόμενο ήταν και το άλλο Κελτικό φύλλο των Βρετανικών Νήσων, οι Σκώτοι, να διεκδικούν Σκυθική καταγωγή. Ήδη στην περίφημη Διακήρυξη του Abroath το 1320, που υπογράφουν όλοι οι Σκώτοι ευγενείς και την αποστέλλουν στον Πάπα, με υπερηφάνεια επικαλούνται τη Σκυθική καταγωγή τους, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως για τον λόγο αυτό δεν μπορούν να ανεχθούν Εγγλέζο βασιλέα. Ακόμη και οι Γάλοι βασιλείς της Δυναστείας των Καρολιδών μέσω ενός πολύπλοκου προβαλλομένου γενεολογικού δένδρου, υπερηφανεύοντο πως κατάγονταν από τους Σκύθες. Ο ρομαντισμός του 19^{ου} αιώνα εταύτισε τους άγριους Σκύθες πολεμιστές με αδιάφθορους δημοκρατικούς αγωνιστές, κάτι σαν τους βαρβάρους του Καβάφη, που μέσα από την καταστροφή της Ρώμης θα έσωζαν την ανθρωπότητα. Χαρακτηριστικό είναι πως το Γαλλικό έργο του κύκλου των Διαφωτιστών «Νέος Ανάχαρις» γραμμένο από τον Jean Jacques Barthelemy (1715-1795), επαναλαμβάνει τον αρχαίο τόπο του θαυμασμού του Σκύθη για τις δημοκρατικές δομές της Κλασικής Ελλάδας και μεταφράζεται από τον Ρήγα Φεραίο στα Ελληνικά.¹⁵ Παρόμοιες επικλήσεις γίνονται σε νεώτερους χρόνους από τους Σέρβους, τους Κροάτες, τους Λιθουανούς.¹⁶ Ακόμη και στο site των Αυστραλοσκοπιανών που προωθούν την ιδέα της Μακεδονίας του Αιγαίου υπάρχει χάρτης με την υποτιθέμενη καταγωγή όλων των λαών της νότιο – ανατολικής Βαλκανικής από τους Σκύθες που υποτίθεται επίσης πως οι ίδιοι οι Σκοπιανοί είναι οι νόμιμοι διάδοχοί τους. Όπως ήταν φυσικό και οι Εβραίοι θέλουν να θεωρούν ομοεθνείς τους Σκύθες. Υποτίθεται πως κατάγονται από αιχμαλώτους των δέκα φυλών του Ισραήλ που είχαν καταφύγει μετά την αιχμαλωσία της Βαβυλώνας στη Βόρειο Μαύρη Θάλασσα.¹⁷ Χρησιμοποιώντας διαφορετικές πηγές, από τον Αισχύλο, τον Ηρόδοτο (βιβλίο 4, κεφ. 24, 46) και τον Στράβωνα (Βιβλίο 8, κεφ.

3, 7), μέχρι την Ιρλανδική Ιστορία του Keating του 1723, «αποδεικνύουν» πως οι Σκύθες ήταν έξυπνοι, εξαιρετικοί έμποροι που χρησιμοποιούσαν πλειάδα μεταφραστών, έντιμοι και μη καταναλώνοντες χοίρειο κρέας, «άρα» Εβραίοι. Η τέχνη παρέχει αντικείμενα που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως «αποδείξεις». Και με τη συμβολή της τέχνης στην κατανόηση της εξαπλώσης των σχέσεων αγάπης και προκατάληψης των Ευρωπαίων με τους Σκύθες, θα τελειώσω. Παρουσιάζεται μια σειρά απεικονίσεων των Σφιγγών διαφόρων εποχών. Αρχίζοντας από τοιχογραφία των προκλασικών χρόνων από το βόρειο Ιράν που δείχνει ιππεία Σκύθη και μπροστά του μια Σφίγγα σε εκπλήσσοσα ομοιότητα, προχωρούμε σε Ελληνικό Κλασικό κρατήρα από την Ερέτρια με απεικόνιση Σφίγγας, κατόπιν σε πινάκιο με τη σκηνή του Οιδίποδα και της Σφίγγας και τελειώνουμε με ένα άλμα στον 19ο αιώνα, από τον οποίο παρουσιάζεται αφ' ενός μια γαλλική χρυσή και αδαμάντινη πόρπη με τη Σφίγγα και αφ' ετέρου ένα σύνολο μαντεμένων κιγκλιδωμάτων από αρχοντικό της Πάτρας που βρίσκεται τώρα στο σπίτι μου. Ας μου συγχωρηθεί να τελειώσω με μια ακόμη πιο προσωπική μαρτυρία. Μια φωτογραφία μου από την επίσκεψή μου στη σημερινή Σκυθία, στην Ουκρανία. Έφτασα στην πόλη Νίζνα, έδρα των Αδελφών Ζωσιμάδων, Εθνικών Ευεργετών και ιδρυτών της Σχολής που απεφοίτησα. Στην είσοδο του σχολείου εκεί, με υποδέχθηκαν οι μικροί μαθητές με Ελληνική σημαία και στολή ευζώνου. Η αγάπη, ο θαυμασμός, η πολιτιστική συγγένεια που νοιώθουν οι κάτοικοι της περιοχής για τους Έλληνες είναι ακόμη τόσο θερμή όσο υποθέτουμε και ελπίζουμε πως θα ήταν όταν ο Ιπποκράτης τους επισκέφθηκε για να γράψει το «Περί αέρων, υδάτων, τόπων».¹⁸

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. The New Encyclopedia Britannica, 15th edition - Micropaedia on «Scythian», 10:576
2. Esther Jacobson, The Art of the Scythians: The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World (Handbook of Oriental Studies, Vol 2.
3. Ευριπίδης, Ιφιγένεια εν Ταύροις, Μετάφραση Γεώργιος Ιωάννου, 1969, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα
4. Callimachus, Hymn 3 to Artemis 170 ff (trans. Mair)
5. <http://www.apaclassics.org/AnnualMeeting/08mtg/abstracts/Romm.pdf>
6. Ηροδότου Ιστορία, 9, 122, 3-4,
7. Federico Borca, Luoghi, Corpi, Costumi. Determinismo ambientale ed etnografia antica. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 2003. Pp. 161. ISBN 88-8498-1
8. www.cannabisculture.com/.../jul95/scythians.html
9. Ηροδότου Ιστορία, 4.74
10. Ernest Abel, 1980, Shaffer Library of Drugs Policy, Marihuana, the First 12,000 Years.
11. Ισοκράτους Πανηγυρικός, 67, 08 -5
12. Galen's Commentary on Hippocrates' Airs, Waters and Places, Prof. Gotthard Strohmaier, www.manuscriptcenter.org/history/Researches/Gotthard_Strohmaier.doc
13. Σαίξπηρ, Βασιλέας Λήρ, Πράξη Πρώτη, Σκηνή Πρώτη.
14. The Riddle of Edmund Spenser's A View of the Present State of Ireland (c.1596)', in: History Ireland (Summer 1996).
15. Καραπερόπουλος Δ., Ρήγας Βελεστινλής, Νέος Ανάχαρις, Βιέννη 1797 - Αθήνα 2006, ISBN: 960-87458-3-7
16. Scythians: From Wikipedia, the free encyclopedia.
17. Antiquities of the Jews, 11.5.2, from The Works of Josephus, translated by Whiston, W.,

- Hendrickson Publishers, 1987, 13th Printing. p.294
18. Ιπποκράτους, Νόμος περί τέχνης, Περί αέρων, υδάτων, τόπων, Μετάφραση
Πουρναρόπουλος Γ., Εκδόσεις: Πάπυρος, Αθήνα